

บทที่ ๔

การเผยแพร่อุดมการณ์แห่งรัฐโดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ผ่านระบบการศึกษาสมัยใหม่

ก. ความนำ: วัฒนธรรมการศึกษาของไทยและการทำให้เป็นแบบแผนใหม่

ลักษณะของวัฒนธรรมการศึกษาของสยามก่อน “การปฏิรูประบบการศึกษา” การได้มาซึ่งความรู้ที่เป็นแบบแผนจะอยู่ในอาณาเขตวัดและขึ้นอยู่กับพระภิกษุผู้ทำการสอนเป็นส่วนใหญ่ บรรดาบุตรหลานของสามัญชนทั่วไปเมื่อมีอายุพอที่จะเข้ารับการศึกษ ผู้ปกครองก็จะพาบุตรของตนเข้ามอบตัวเป็นศิษย์ของพระสงฆ์ เพื่อให้พระสงฆ์ได้ใช้สอยและขณะเดียวกันก็ให้พระสงฆ์นั้นช่วยอบรมสั่งสอนศิลปวิทยาการทั้งทางโลกและทางธรรมไปด้วย^๑ อาจกล่าวได้ว่าวัดเป็นทั้งโรงเรียนสำหรับเล่าเรียนวิทยาการต่างๆ และยังเป็นที่พักอาศัยของเขาวชนทั้งหลาย ดังนั้นปฏิสัมพันธ์ระหว่าง “พระสงฆ์” กับ “สภาวะแวดล้อม” คือการที่พระสงฆ์ซึ่งได้ชื่อว่าเป็นครูของประชาชนในวัฒนธรรมไทยที่ทำหน้าที่ประสิทธิ์ประสาทวิชาความรู้ทั้งหลายให้แก่ลูกบุตรของชาติทุกระดับ ตั้งแต่ระดับชั้นต้น ชั้นกลางไปจนถึงชั้นสูง แต่เนื่องจากการศึกษาในลักษณะเช่นนี้ไม่มี “หลักสูตรกลาง” ดังนั้นลักษณะการศึกษาจึงมักขึ้นอยู่กับผู้สอนภายใต้ “ประเพณีปฏิบัติ”^๒ กล่าวคือในระดับชั้นต้นพระสงฆ์จะสอนให้รู้จักการอ่านและเขียนภาษาไทย ตลอดจนถึงอักขระขอมและภาษามคธด้วย ในระดับชั้นกลางจะสอนให้มีความรู้ในด้านศิลปวิทยาการเพื่อการครองชีพ เช่น วิชาการช่างต่างๆ และพร้อมกันนั้นก็อบรมสั่งสอนให้เป็นผู้มีศีลธรรม รู้ขนบธรรมเนียมต่างๆ ส่วนในชั้นสูงจะทำการสอนวิชาทางด้านอักษรศาสตร์ ประกอบด้วยความรู้ทางด้านโคลง ฉันท์ กาพย์ กลอน วิชาโหราศาสตร์ วิชาไสยศาสตร์ และวิชาทางการแพทย์ เหล่านี้เป็นต้น

แม้กระนั้นเมื่อมีการปฏิรูปศึกษาของประเทศไทยแล้วก็ตาม การศึกษา “สมัยใหม่” ก็ยังคงเริ่มต้นขึ้นจากรากฐานที่วัด ด้วยความที่ว่าวัดเป็นสถาบันการศึกษาของชาติในทางวัฒนธรรม ซึ่ง

^๑ “ลายพระหัตถ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงมีไปถึงหม่อมเจ้าพระศรีสุทธคัตยานุวัตร” วันที่ ๒๕ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๕. ใน **ธรรมจักร**, เล่ม ๓ ตอนที่ ๓ จำนวนเดือนธันวาคม ร.ศ. ๑๑๕, หน้า ๓๒๓.

^๒ Charles Keyes, **Thailand: Buddhist Kingdom as Modern Nation State** (Boulder and London: Westview Press, 1987), p. 184.

บุคลากรผู้ทำหน้าที่สอนก็มาจากสังกัดของวัด ทำให้ความรู้ที่ใช้สำหรับสอนต้องอิงกับความรู้ที่ได้จากพุทธศาสนาเป็นสำคัญ จึงทำให้การศึกษามีวัตถุประสงค์เพื่อมุ่งเน้นให้กุลบุตรของชาติรู้จักและทำความเข้าใจในความคิดเรื่องศีลธรรม ยิ่งไปกว่านั้นคือการเน้นย้ำให้เป็นผู้ที่ได้ชื่อว่ามีความหนักแน่นอยู่ในศีลธรรม สำหรับความคิดเรื่อง “ศีลธรรม” อย่างน้อยที่สุดก็คือการรู้จักรักษาขนบธรรมเนียมประเพณีอันดีงามของชาติ ที่เป็นทั้ง “มรดก” และ “ประเพณีปฏิบัติ” ที่ถูกสร้างขึ้นมา จะเห็นได้ว่าการศึกษาของไทยดำเนินมาเช่นนี้ในฐานะที่ยังไม่ถูกทำให้เป็น “รูปแบบ” จวบจนกระทั่งในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่รัฐสยามปะทะสังสรรค์กับภาวะสมัยใหม่ที่มาจากภายนอก การเปลี่ยนแปลงสำคัญประการหนึ่งในเรื่องการศึกษา ก็คือการที่ทรงริเริ่มตั้งโรงเรียนหลวงเพื่อสอนวิชาภาษาอังกฤษแก่พระราชโอรสธิดาขึ้นในพระบรมมหาราชวัง ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กิจการด้านการศึกษาแบบใหม่ยังคงดำเนินต่อไป โดยเริ่มจากทรงตั้งโรงเรียนขึ้นในพระบรมมหาราชวังเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๔ แล้วจึงทรงประกาศชักชวนให้พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการทั้งหลายให้ส่งบุตรหลานเข้ามาเรียนหนังสือ ครั้นในเวลาต่อมาทรงขยายโรงเรียนออกไปอีกหลายแห่งในพระนคร ซึ่งนำไปสู่พระราชดำริให้จัดตั้ง “กรมศึกษาธิการ” ขึ้นเมื่อ ร.ศ. ๑๐๕ (พ.ศ. ๒๔๓๐) โดยมีสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ (พระอิสริยยศในขณะนั้น) ทรงเป็นอธิบดีกรมศึกษาธิการพระองค์แรก หน้าที่ส่วนหนึ่งของกรมศึกษาธิการคือเพื่อควบคุมการศึกษาในโรงเรียนทั้งหลายในพระนคร และต่อมาจัดตั้งเป็นโครงการขยายการศึกษาออกไปยังหัวเมืองต่างๆ ในพระราชอาณาจักร จากนั้นรัชกาลที่ ๕ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ เพื่อใช้เป็นสถานที่ฝึกหัดครู แล้วส่งไปสอนตามโรงเรียนในพระนคร^๑

เมื่อแผนการศึกษาในระยะแรกเริ่มนี้ที่ใช้เป็นแบบทดลองในการเรียนและการสอนสำหรับสถานศึกษาบริเวณรอบพระนครดำเนินการไประยะหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงมีพระราชดำริให้ขยายการศึกษาออกไปในหัวเมืองต่างๆ ตลอดทั่วพระราชอาณาจักร ด้วยมีพระราชประสงค์ที่จะ “ให้เหล่ากุลบุตรของชาติได้รับการศึกษามีความรู้ ความสามารถอันจะเป็นประโยชน์แก่กุลแก่การดำเนินชีวิต และการปกครองบ้านเมืองโดยทั่วถึงกัน”^๒ ต่อมาในปี พ.ศ.

^๑ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ประวัติสังเขปแห่งการจัดการศึกษาปรีดุกุณแห่งประเทศสยาม ภาคที่ ๑ (พ.ศ. ๒๔๑๔ - ๒๔๓๔) (พิมพ์ในงานปลงศพ หม่อมหลวงใหญ่ ดิศกุล ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ วันที่ ๑๘ เมษายน พ.ศ. ๒๔๘๐ ณ วัดมกุฏกษัตริยาราม), หน้า ๑ - ๑๑.

^๒ คู่มือเอกสารเรื่องการจัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, คณะกรรมการจัดงานฉลองวันเถลิงถวัลยราชสมบัติครบ ๑๐๐ ปี ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๑ ตุลาคม ๒๕๑๑ (ม.ป.ท., ๒๕๑๑).

๒๔๔๑ รัชกาลที่ ๕ ทรงปรึษาปัญหาเรื่องการจัดการศึกษากับสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส (พระอิสริยยศในขณะนั้น)^๕ และต่อมาทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีพระบรมราชโองการ “ประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมือง”^๖ โดยทรงโปรดเกล้าฯ ให้อาราธนาพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสรับภารกิจทำหน้าที่อำนวยการให้พระภิกษุสงฆ์สั่งสอนกุลบุตรในหัวเมือง และนอกจากนี้ยังทรงโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ อธิบดีกรมศึกษาธิการขณะนั้นทำหน้าที่เป็นผู้ช่วยจัดการอนุกุลในกิจที่ฝ่ายฆราวาสจะพึงกระทำได้ อันเป็นการช่วยสนับสนุนนโยบายการศึกษาอีกแรงหนึ่ง^๗

นอกจากการจัดการศึกษาในหัวเมืองแล้ว สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสยังทรงปรับปรุงการศึกษาของคณะสงฆ์ให้ “ทันสมัย” ไปพร้อมๆ กับหน้าที่ภารกิจการจัดการศึกษาในส่วนของฆราวาส โดยจัดระเบียบวิธีการศึกษาของพระสงฆ์และสามเณรขึ้นมาใหม่ ดังเช่น การแปลพระปริยัติธรรม หรือการสอบบาลีที่สนามหลวง และทรงแก้ไขหลักสูตรบาลี รวมถึงระเบียบและหลักเกณฑ์ต่างๆ ในการสอบ อีกทั้งทรงชำระปกรณ์ที่จะใช้เป็นหลักสูตรบาลีทุก

^๕ เอกสารเหล่านี้ถูกรวบรวมอยู่ใน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน และพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีไปมากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายถวัลย์ อิศรเสนา ณ อยุธยา ณ วัดเทพศิรินทราวาส วันเสาร์ที่ ๒๒ มีนาคม พุทธศักราช ๒๕๔๐); พระอภัยมณีเรื่องการจัดการเล่าเรียนของชาวสยามที่ทรงตอบพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (เจ้าภาพพิมพ์แจกในงานฌาปนกิจศพ นางเผือก คุณากร ณ เมรุวัดจักรวรรดิราชาวาส วันอาทิตย์ที่ ๑๘ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๕๕). และ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **ประมวลพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ภายหลังพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา**, พิมพ์ในงานมหาสมณานุสรณ์ครบ ๕๐ ปี แต่วันสิ้นพระชนม์ แห่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส วันที่ ๑ - ๑ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๕๑๔ (พระนคร: โรงพิมพ์หามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔).

^๖ “ประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมือง” ในสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **ประมวลพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส การศึกษา** พิมพ์ในงานมหาสมณานุสรณ์ครบ ๕๐ ปี แต่วันสิ้นพระชนม์ แห่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส วันที่ ๑ - ๑ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๕๑๔ (พระนคร: โรงพิมพ์หามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔), หน้า ๑ - ๓. ประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมืองได้ประกาศขึ้นเมื่อวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน รศ. ๑๑๑ และต่อมารวบรวมไว้ใน **กฎหมายรัชกาลที่ ๕ ร.ศ. ๑๑๑**, หน้า ๘๕.

^๗ David K. Wyatt, *The Politics of Reform in Thailand: Education in the Reign of King Chulalongkorn* (New Haven and London: Yale University Press, 1969), pp. 225 - 229.

ชั้น จนกระทั่งกลายเป็นหลักสูตรที่ทรงพอพระทัยในระดับหนึ่ง ที่สำคัญคือหลักสูตรที่ทรงได้พัฒนาขึ้นนี้จะถูกใช้มาจนถึงปัจจุบัน

กระนั้นก็ดี พระกรณียกิจที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงกระทำเกี่ยวกับการศึกษาพระศาสนา ตลอดจนเรื่องของการจัดการศึกษาแบบสมัยใหม่ของสยามได้มี การศึกษามาก่อนหน้านี้แล้ว^๔ แต่ประเด็นที่จะอธิบายต่อไปมีความสัมพันธ์กับสิ่งที่เรียกว่าเป็น ลักษณะทางอุดมการณ์ที่สอดคล้องกับระบบการศึกษา ในที่นี้จะอภิปรายให้เห็นตามขั้นตอนของ การจัดระบบการศึกษา ผนวกกับการลงความเห็นระหว่างการสร้างตัวบทหรืองานพระนิพนธ์ แบบเรียน และท้ายที่สุดนำไปสู่การสร้างควมมี “คุณธรรม” และ “จริยธรรม” แก่ผู้เข้ารับการศึกษา ความมุ่งหมายดังกล่าวก็เพื่อให้เป็นไปตามกระบวนการทำงานของอุดมการณ์ ที่ผู้สถาปนา อุดมการณ์ให้ความสำคัญ ซึ่งมีการระบุหรือพูดถึงในขั้นตอนของการสร้างระบบการศึกษา โดย คาดหวังให้เรื่องของ “คุณธรรม” และ “ศีลธรรม – จรรยา” ต้องมีในบุคคลที่ผ่านระบบการศึกษา แบบสมัยใหม่ทั้งที่เป็นฆราวาสและพระสงฆ์ ซึ่งความมุ่งหมายเช่นนี้จะพบเห็นได้จากตัวอย่างการ กล่าวถึงหลักสูตรการศึกษาเพื่อให้สอดคล้องกับ “ความต้องการของรัฐ” โดย “รัฐสยาม” อ้างถึง หน้าที่ของรัฐที่จะกำหนดความคิดและพฤติกรรมของราษฎรให้เป็นไปตาม “ความเป็นเหตุเป็นผล” แห่งรัฐ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศรในเจ้านายผู้ร่วมสร้างอุดมการณ์รัฐสยามทรง กล่าวถึงเหตุผลในการจัดการศึกษาโดยรัฐ เมื่อวันที่ ๑๑ เมษายน ร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๔๕) ไว้ว่า

^๔ งานศึกษาที่กล่าวถึงประเด็นนี้แบ่งออกเป็น ประเภทแรกคือ กลุ่มงานศึกษาที่มุ่งเน้นบทบาทด้าน การศึกษาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสโดยตรง ได้แก่ Stephen J. Zack, “Buddhist Education Under Prince Wachirayan Warorot,” (Ph. D. Thesis, Cornell University, 1977); สุชาติ วราหพันธ์, “แนวพระดำริทางการศึกษาในหัวเมืองของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส: การศึกษาเชิง ประวัติศาสตร์,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาครุศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาสารัตถศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๑), และ ศิริมาศ ไทยวัฒนา, แนวคิดทางการศึกษาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (รายงานผลการวิจัย ทูลวิจัยเพื่อเพิ่มพูนประสิทธิภาพทางวิชาการ คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕), งานภาษาไทยทั้งสองชิ้นมีน้ำเสียงไปในทางกล่าวสดุดีเฉลิมพระเกียรติเป็นหลัก และประเภทที่สองเป็น งานที่กล่าวถึงการจัดการศึกษา “ทั่วไป” ในสมัยรัชกาลที่ ๕ - ๖ อาทิเช่น วารุณี โอสธารมย์, “การศึกษาใน สังคมไทย พ.ศ. ๒๔๑๑ - ๒๔๑๕,” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๔); David K. Wyatt, “The Beginning of Modern Education in Thailand, 1868 - 1910,” (Ph. D. dissertation, Cornell University, 1966), และ พาสณา กิจถาวร, “บทบาทของคณะสงฆ์ในเรื่องการจัด การศึกษาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิต วิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๔). เป็นต้น

“...รัฐมีอำนาจที่จะตกแต่งนิสยใจคอไพร่บ้านพลเมือง ได้ด้วยแต่งหนังสือ สำหรับ
สอนเด็กนักเรียน... หนังสืออ่านคติโลกนี้ว่าด้วยการบริหาร สมบัติบริหาร และ
ธรรมชาติ สิ่งของที่ต้องการ อาศรัยในการเลี้ยงชีพ คือ อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่
กาศัย และยารักษาโรค ตลอดจนหนังสือคติธรรม แสดงคุณพระรัตนตรัย คฤหัสถ์
วินัย วินัยพลเมือง...”^๕

อาจกล่าวได้ว่า การจะบรรลุผลตามวัตถุประสงค์แห่งอุดมการณ์ได้นั้นเป็นผลมาจากวิธีการ
เผยแพร่ความคิดของคนออกไปให้คนในสังคมคิด เชื่อ หรือกระทำในแบบอย่างทางความรู้ที่ผู้
สถาปนาอุดมการณ์สร้างขึ้นมา และเช่นกันในการจะทราบว่าอุดมการณ์ที่ถูกสถาปนาในสังคมนั้นๆ
จะประสบผลสำเร็จหรือไม่ ก็ขอให้ดู “การแสดงผลออก” ภายหลังจากที่คนในสังคมผ่านกระบวนการ
ล้างสมอง จากระบบการศึกษาที่เป็นมาตรฐานอย่างเดียวกันภายใต้การควบคุมของรัฐ ซึ่งจะมี
กระบวนการกระทำเป็นขั้นตอนดังนี้

ข. โครงการการจัดการศึกษา

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชกรณียกิจที่สำคัญประการ
หนึ่งคือนโยบายด้านการศึกษา ทั้งนี้การศึกษาที่จะจัดให้มีขึ้นในสยามเริ่มจากพระราชดำริเรื่อง
“โครงการจัดการศึกษา ร.ศ. ๑๑๗”^๖ (พ.ศ. ๒๔๔๒) สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิร
ญาณวโรรสทรงมีส่วนร่วมในโครงการนี้ด้วย และจากหลักฐานเท่าที่ปรากฏทำให้เห็นถึง
กระบวนการถกเถียงและพิจารณาว่าที่โครงการศึกษาลบนี้และการจัดการศึกษาอื่นๆ ที่จะมี
ความมาเป็นรูปร่างและนำมาปฏิบัติมีความเป็นมาอย่างไร

^๕ สจข. ร. ๕ ศ. ๒/๕, “หนังสือกราบบังคมทูลความเห็นเรื่องการศึกษาของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรง
ราชานุภาพ” วันที่ ๑๑ เมษายน ร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๔๕). อ้างใน วารุณี โอสถารมย์, **การศึกษาในสยามไทย**
พ.ศ. ๒๔๑๑ - ๒๔๗๕, หน้า ๑๐๖. หมายเหตุ - การสะกดคำเป็นไปตามต้นฉบับ

^๖ ดูรายละเอียดของ “โครงการศึกษา ร.ศ. ๑๑๗” ได้ใน **เอกสารเรื่องการจัดการศึกษาในรัชกาล
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**, หน้า ๒๐๘ - ๒๔๐. อย่างไรก็ตาม ก่อนหน้านั้นได้มีแผนการศึกษาชื่อ
“การจัดการศึกษาและหลักสูตร พ.ศ. ๒๔๑๘ - ๒๔๔๕” ซึ่งเป็นหลักสูตรที่เริ่มใช้เมื่อ ร.ศ. ๑๑๔ (พ.ศ. ๒๔๑๘)
ก่อนที่จะมีแบบแผนการศึกษาใหม่ คือ “โครงการจัดการศึกษา ร.ศ. ๑๑๗” ประกาศใช้ สามารถดูรายละเอียดได้ใน
หนังสือเล่มเดียวกันที่หน้า ๑๗๑ - ๑๗๖.

โครงการจัดการศึกษาเริ่มขึ้นจากลายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับจากประพาสยุโรปครั้งแรก^{๑๑} นอกจากพระราชกรณียกิจด้านอื่นๆ ที่ทรงกระทำระหว่างเสด็จประพาสแล้ว พระองค์ยังทรงไปดูงานด้านการศึกษาที่ทรงคาดว่าจะนำไปใช้ในสยาม ในกรณีนี้พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ทำรายงานความเห็นเรื่องการเล่าเรียนของสยาม ตั้งแต่เรื่องการศึกษาในกรุงเทพฯ ตลอดจนการศึกษาในทวีปยุโรปถวายพระองค์ เพื่อนำมาใช้เป็นแบบแผนสำหรับรัฐสยามในโอกาสข้างหน้า^{๑๒} ที่สำคัญพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชหัตถเลขา ลงวันที่ ๒๔ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๗ พระราชทานไปยังสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสด้วยมีพระราชประสงค์ให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงรับเป็นธุระในการจัดการศึกษาแบบแผนใหม่ที่รัชกาลที่ ๕ จะทรงริเริ่มให้มีขึ้น พระราชหัตถเลขามีข้อความที่น่าสนใจ ดังนี้

“...เรื่องการศึกษานี้ ขอให้ทรงคิดให้มากๆ จนถึงรากเหง้าของการศึกษาในเมืองไทย อย่าตัดช่องไปแต่ข้างวัด ดูกิจการหนึ่งการสอนศาสนาในโรงเรียน ทั้งในกรุงและหัวเมือง จะต้องให้มีขึ้น ให้มีความวิตกไปว่าเด็กชั้นหลังจะห่างเหินศาสนา จนเป็นคนไม่มีธรรมในใจมากขึ้น เมื่อเป็นเช่นนั้น หรือว่าทุกวันนี้ คนที่ไม่รู้อะไรก็มีมาก ค่อยไปภายนอก ถ้าเป็นคนที่ไม่เรียนคงจะประพฤติดุเดือดกว่าคนที่ไม่ได้เล่าเรียนนั้นหาถูกไม่ คนที่ไม่มีธรรมเป็นเครื่องดำเนินตาม คงจะหันหาทางทุจริตโดยมาก...”^{๑๓}

ต่อมาเมื่อวันที่ ๒๕ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๗ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงมีลายพระหัตถ์กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเรื่องการจัดการศึกษา โดยทรงถวายความเห็นว่า

“ในทุกวันนี้ การเรียนตกอยู่เพียงอักษรสมัยและภาษา ซึ่งนับว่าเป็นความรู้จะต้องสันทลในขั้นต้นเป็นพื้น เพื่อไม่ได้จัดการศึกษาขยายออกไปให้ทันกาล นักเรียนผู้เรียนจบอักษรสมัยและภาษาแล้ว ไม่มีวิชาจะเรียนต่อไป ก็ต้องออกจากโรงเรียนไม่

^{๑๑} Stephen J. Zack, “Buddhist Education Under Prince Wachirayan Warorot,” p. 119.

^{๑๒} ดู รายงานของอรรคราชทูตสยาม ณ กรุงลอนดอน เปน ความเห็นในการที่จะจัดการเล่าเรียนของนักเรียนสยาม ซึ่งส่งไปเรียนวิชาต่างๆ ณ ประเทศอังกฤษ (พระนคร: โรงพิมพ์บำรุงนุกฎกิจ, ร.ศ. ๑๑๗).

^{๑๓} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **ประมวลพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส การศึกษา**, หน้า ๖ – ๗. พระราชหัตถเลขาของคัมภีร์คัมภีร์มาจากเอกสารหอจดหมายเหตุแห่งชาติอยู่ในแฟ้ม ร.๕ ศ/๔, เรื่อง “ตรวจและจัดโครงการศึกษา” (ร.ศ. ๑๑๑ – ๑๒๕).

มีความรู้ที่จะทำการให้เป็นประโยชน์มากพอ ไซ้แต่เท่านั้น ข้าสำคัญตัวว่าเป็นนักเรียนมีสติปัญญาความรู้ เพราะโทษที่ไม่เป็นจริงดังสำคัญ เป็นแต่กล่าวขึ้น จะประพุดอะไรก็ไซ้เป็นโทษไม่ครบไตรทวาร ข้อนี้ทำสันดานให้ปราศจากคุณธรรมเป็นกบฏของข่างอึ่ง ควรหาอุบายแก้ด้วยการสอนให้มีวิชาความรู้พลที่จะประกอบกิจกันเป็นคุณประโยชน์และมีคุณธรรมในสันดานสมแก่ที่เขาสำคัญตัว ทำได้ดั่งนี้คนเหล่านี้จะกลับเป็นประโยชน์แก่บ้านเมืองมากขึ้น^{๑๔}

จะเห็นได้ว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงเห็นว่าเรื่อง “คุณธรรม” เป็นลักษณะสำคัญที่ผู้เข้ารับการศึกษาควรได้รับการปลูกฝัง นอกจากนั้น ในหลายพระหัตถ์ฉบับเดียวกันยังทรงลงความเห็นเกี่ยวกับเรื่องการศึกษาถวายรัชกาลที่ ๕ มีประเด็นสำคัญคือ

๑. ทรงสนับสนุนให้มีการแปลตำราสอนวิชาภาษาต่างประเทศเป็นภาษาไทย ด้วยเหตุที่ทรงเห็นว่าทუნเวลาไปมาก

๒. ควรจัดตำรับตำราให้มีความสมบูรณ์และจัดการฝึกสอนให้แพร่หลายก่อน แล้วจึงนำความรู้ภาษาอังกฤษ และวิชาภูมิศาสตร์เพิ่มลงไปในการสอบประโยคในลำดับต่อไป

๓. ทรงสนับสนุนแบบแผนการศึกษาของอังกฤษ

และท้ายที่สุดประเด็นที่ทรงเน้นย้ำคือ ควรเพิ่มเติมความรู้ในพุทธศาสนาเข้าไปทุกชั้นเรียน ด้วยเหตุผลที่ว่า “เพื่อนักเรียนจะต้องใส่ใจ” ซึ่งทรงให้ความสำคัญกับพระวินัยทางพุทธศาสนา ดังคำกราบบังคมทูลเมื่อวันที่ ๒๖ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๗ ว่า

“ในประโยคเหล่านี้ เห็นควรที่จะเติมความรู้ในพระพุทธศาสนาเข้าทุกชั้น เพื่อนักเรียนจะต้องใส่ใจ เป็นอุบายให้ฝึกฝายในทางธรรมอันจะชักนำคนให้เป็นคนมีความประพฤติดีสมพระบรมราชประสงค์ ไม่ควรจะทำไว้เฉพาะในชั้นสูงแบบอังกฤษ”^{๑๕}

วาระดังกล่าวน่าจะอยู่ในความสนพระราชหฤทัยของรัชกาลที่ ๕ เป็นอย่างมาก เนื่องจากภายในวันเดียวกันทรงมีพระราชหัตถ์เลข่าไปถึงพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์^{๑๖} ราช

^{๑๔} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **ประมวลพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส การศึกษา**, หน้า ๘ - ๙.

^{๑๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘ - ๑๓.

^{๑๖} ทรงมีพระนามเดิมว่าพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิประวัติ ได้รับการสถาปนาเป็นกรมหมื่นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๕ เป็นกรมขุนเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๓ และเป็นกรมพระเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ อ้างจาก **จดหมายเหตุเรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์ เล่ม ๑ - ๒ คณะกรรมการจัดทำหนังสือที่ระลึกและจดหมายเหตุพระราชพิธีสมมงคล**

เลขานุการในพระองค์ให้เป็นผู้ทำหน้าที่ประสานงานกับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เกี่ยวกับการจัดทำรายแบบเรียนเพื่อใช้สำหรับโครงการศึกษา ความรับสั่งดังนี้

“ได้ส่งสำเนาหนังสือกราบทูลกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสมาให้ดู ให้เธอไปทูลหาหรือ กรมหมื่นวชิรญาณว่าจะต้องพระประสงค์อย่างไรบ้าง ถ้าได้ความว่าจะต้องการ รายอย่างใด ให้สั่งพระขัติยวงษาให้จัดซื้อส่งเข้ามา แล้วคัดสำเนาหนังสือกรม หมื่นวชิรญาณไปให้เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ดูด้วย”^{๑๖}

หลังจากนั้นในวันที่ ๓๑ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๗ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชหัตถเลขาแจ้งความไปถึงพระขัติยวงษาสุริยศักดิ์ให้ช่วยคิดแผนการศึกษา อีกทั้งให้รับ เป็นธุระจัดหาแบบตำราเรียนและแบบสอบไปทั้งในระดับ “โรงเรียนปริเยตรอริสกูล” และ “บับ ลิกสกูล” เพื่อจัดถวายไปยังสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสเพื่อให้ทรง ทอดพระเนตรแบบเรียนที่จัดส่งไปถวาย^{๑๗}

ต่อมาแผนการจัดการศึกษาที่พระขัติยวงษาสุริยศักดิ์ทูลเกล้าฯ ถวายมา รัชกาลที่ ๕ ทรงนำ ความเห็นดังกล่าวไปทรงขอความเห็นจากสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ดัง ความในลายพระราชหัตถเลขาของรัชกาลที่ ๕ เรื่องการจัดการศึกษาเมื่อวันที่ ๑๖ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๗ ดังนี้ว่า

“...อนึ่งเกล้ากระหม่อมได้รับสมุคณิกหนึ่งว่าด้วยการศึกษาในอินเดีย มีหนังสือนำว่า ห้างของเขาก่อนดอนให้ส่งมา เกล้ากระหม่อมคณว่าน่าจะเปนห้างที่พระขัติยวงษา สั่งให้หนังสือตามที่กราบทูลมาแล้วนั้นยกยาจะให้เห็นหนังสือนี้ เพราะจะเห็น ประโยชน์อย่างใดอย่างหนึ่งจึงส่งมาด้วย...”^{๑๘}

พระชนมายุเท่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๔๕). สำหรับการ กล่าวถึงพระนามข้างหน้าจะเป็นไปตามเอกสารชั้นต้น

^{๑๖} สจข. ร. ๕ ศ/๔, “ลายพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีไปถึงพระเจ้า น้อยชายเธอ กรมฯ สมมตอมรินทร์” วันที่ ๒๖ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๗.

^{๑๗} สจข. ร. ๕ ศ/๔, ที่ ๑๐/๔๓๖ “พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานไปยังพระขัติยวงษาสุริยศักดิ์เรื่องให้ช่วยเป็นธุระจัดหาแบบเรียน” วันที่ ๓๑ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๗. หมายเหตุ - การสะกดคำเป็นไปตามต้นฉบับ

^{๑๘} สจข. ร. ๕ ศ/๔, ที่ ๑๐๘/๘๖๐, “พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานไปยังสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส” วันที่ ๑๖ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๗.

นอกจากจะมีการจัดการศึกษาในเขตพระนครเป็นการเฉพาะแล้ว^{๒๐๐} รั้วยังจัดการศึกษาในบริเวณท้องที่อื่นอีกด้วย คือการจัดการศึกษาในหัวเมืองที่ออกเป็นประกาศเรื่อง “ประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมือง”^{๒๐๑} ประกาศมา ณ วันที่ ๑๗ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๔๒) โดยมีจุดประสงค์สำคัญในการขยายการศึกษานี้ว่า

“...ทรงมีพระราชดำริเห็นว่า ความเจริญของคนทั้งหลายย่อมเกิดแต่ความประพฤติชอบแลการเลี้ยงชีพที่ซื่อสัตย์ทั้ง คนทั้งหลายจะประพฤติชอบและหาเลี้ยงชีพโดยชอบนั้นเล่า ก็ย่อมอาศัยการได้สดับฟังโอวาทคำสั่งสอนที่ชอบ และการที่ได้ศึกษาวิชาความรู้ในทางที่จะยังให้เกิดประโยชน์มาแต่ย่อมเขาว์ แลฝึกซ้อมสันทนาให้แน่นอมในทางสัมมาปฏิบัติ และเจริญปัญญาสามารถในกิจการต่างๆ อันเป็นเครื่องประกอบการหาเลี้ยงชีพเมื่อเติบโตใหญ่ จึงชื่อว่าได้เข้าสู่ทางความเจริญเป็นความจริงดังนี้...”

จะเห็นได้ว่า “โครงการจัดการศึกษา” ที่ได้ขยายฐานออกไปสู่หัวเมืองรอบนอก โดยจัดให้มีขึ้นตลอดพระราชอาณาจักรสยาม แบ่งการดูแลออกเป็น ๖ หมวดใหญ่ เพื่อประโยชน์ในการตรวจการเล่าเรียนจากส่วนกลาง โดยแบ่งเป็นรูปแบบมณฑลคล้ายกับวิธีแบ่งมณฑลเทศาภิบาลในความรับผิดชอบของกระทรวงมหาดไทย ประกอบด้วย

๑. มณฑลกลาง รวมมณฑลกรุงเทพฯ มณฑลกรุงเก่า และมณฑลนครชัยศรี
๒. มณฑลเหนือ รวมมณฑลนครสวรรค์ มณฑลพิษณุโลก และมณฑลลาวเฉียง
๓. มณฑลตะวันออก รวมมณฑลนครราชสีมา มณฑลเพชรบูรณ์ มณฑลลาวพวน และมณฑลลาวท้าว
๔. มณฑลตะวันออกเฉียงใต้ รวมมณฑลปราจีนบุรี มณฑลเขมร และมณฑลจันทบุรี
๕. มณฑลตะวันออกเฉียงใต้ รวมมณฑลราชบุรี มณฑลชุมพร และมณฑลนครศรีธรรมราช

^{๒๐๐} รายละเอียดของการจัดการศึกษาในกรุงเทพฯ ได้ใน “โครงการศึกษา ร.ศ. ๑๑๗” ภาคหนึ่ง ว่าด้วยการจัดการศึกษาในกรุงเทพฯ, ใน เอกสารเรื่องการจัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า ๒๐๘ - ๒๑๖.

^{๒๐๑} ประกาศฉบับนี้ได้ลงประกาศไว้ใน ราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ ๑๕, แผ่นที่ ๓๑ วันที่ ๑๗ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๗. ต่อมาประกาศฉบับนี้ถูกรวบรวมไว้ใน กฎหมายรัชกาลที่ ๕ ร.ศ. ๑๑๗, หน้า ๘๕.

๖. มณฑลตะวันตก รวมมณฑลภูเก็ต มลายู และมณฑลไทยบุรี^{๒๒}

ซึ่งทุกมณฑลการศึกษา มีระเบียบในการจัดการตามข้อบังคับ ดังนี้

ประการที่หนึ่ง กรมศึกษาธิการจะตั้งสภารัตริใหญ่ในการศึกษา ๑ ตำแหน่ง สำหรับแต่ละมณฑล เพื่อทำหน้าที่ตรวจสอบ วางแผนการเล่าเรียน และจัดทำรายงานประจำปียื่นต่อกรมศึกษาธิการ

ประการที่สอง ทุกมณฑลใหญ่ นั้นจะแบ่งออกเป็นจังหวัดทุกเมือง ถ้าจะเป็นไปได้ เจ้าพนักงานเทศาภิบาลในเมืองนั้น ต้องตั้งสภารัตริการศึกษาคนหนึ่งเพื่อตรวจการเล่าเรียน

ประการที่สาม ทุกจังหวัดต้องแบ่งออกเป็นอำเภอ และอำเภอหนึ่งๆ แบ่งจำนวนโรงเรียนตามควรแก่หมู่ประชุมนในอำเภอนั้น เจ้าพนักงานเทศาภิบาลในเมืองนั้นต้องตั้งสภารัตริรองคนหนึ่งหรือหลายคนแล้วแต่ความเหมาะสมของพื้นที่ เพื่อตรวจการเล่าเรียนในอำเภอนั้นๆ สภารัตริสำหรับเมืองและสภารัตริรองสำหรับอำเภอ ส่วนเจ้าพนักงานสำหรับมณฑลตำแหน่งอื่นๆ จะต้องอยู่ในคำสั่งสภารัตริใหญ่เช่นกันเพื่อทำรายงานและตรวจสอบวิชาเล่าเรียนการศึกษาตามลำดับชั้น^{๒๓}

การจัดการศึกษาในหัวเมืองทำให้เห็นอย่างชัดเจนว่าระบบการศึกษาที่จะมีขึ้นถูกทำให้เป็นระบบคู่ไปกับระบบราชการ นั่นก็คือระบบปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาล นอกจากนี้การจัดการศึกษาที่จะมีขึ้นนี้ต้องอยู่ภายใต้การดูแลของพระสงฆ์ ซึ่งมีหน้าที่รับผิดชอบทั้งการจัดการศึกษาของคณะสงฆ์และราษฎร ดังความในประกาศเมื่อวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๗ ความว่า

“ขอพระภิกษุสงฆ์ทั้งหลาย จงเห็นแก่พระพุทธศาสนาแลประชาชนทั้งปวง ช่วยเอาการะสั่งสอนกุลบุตรทั้งหลายให้ได้ศรัทธาเลื่อมใสในรัตนไตรย์ แลมีวิชาความรู้กันเป็นสารประโยชน์ยิ่งขึ้นให้สมดังพระบรมราชประสงค์...”^{๒๔}

หน้าที่ของการศึกษาที่คณะสงฆ์เป็นฝ่ายรับผิดชอบเบื้องต้นคือการจัดหาพระสงฆ์ให้เข้ามาประจำ ณ ที่องที่การศึกษานั้นๆ คล้ายกับในส่วนของฆราวาส คือการออกกฎที่เรียกว่า “ข้อห้าม

^{๒๒} เอกสารเรื่องการจัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า ๒๓๗ - ๒๓๘.

^{๒๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๘.

^{๒๔} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ประมวลพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส การศึกษา, หน้า ๒ - ๓.

สำหรับพระภิกษุสามเณรฯ แล วิธีเลือกคณะสงฆ์ผู้ปกครองในหน้าที่ฯ”^{๒๕} โดยมีวิธีเลือกพระสงฆ์ไปหน้าที่ ดังนี้

๑. ให้นายอำเภอส่งกำนัน ในอาณัติเขตแห่งตน ให้ประชุมภิกษุในวัดบ้านตนเลือกภิกษุที่เห็นสมควรจะเป็นศุขใจ ผู้ให้อิวาตสังสอน ให้กำนันจดชื่อภิกษุผู้ต้องเลือก ก็รูปก็ตาม ถ้ามีหลายรูป ให้เขท้งหลายเลือกกันเองขึ้นเป็นศุขใจ ในวัดนั้นรูปหนึ่ง มีหน้าที่เป็นธุระดูแลในวัดนั้น

๒. ให้นายอำเภอประชุมภิกษุผู้เป็นศุขใจวัดทุกๆ วัด ของหมู่บ้านทั้งปวงนั้น เลือกกันเป็นศุขจิต ถ้าต้องเลือกหลายรูปให้เขท้งหลายเลือกกันเองอีกชั้น ๑ เป็นศุขจิต มีหน้าที่ดูแลการวัดทั้งปวงในเขตรนั้น

๓. ให้ข้าหลวงประจำเมือง ผู้รักษามืองกรมการ ประชุมภิกษุผู้เป็นศุขจิตใจในทุกอำเภอ ในอาณัติแห่งเมืองนั้น เลือกภิกษุผู้จะเป็นศุขจิตระพะพะไทยรูป ๑ เมื่อตกลงกันแล้วให้พระญาณรักจิตทำลิจิตให้แก่เขท มอบให้เป็นผู้ว่าการทั่วแคว้นนั้น”^{๒๖}

จากเหตุผลที่คล้ายกับ “ประกาศการจัดการเล่าเรียนในหัวเมือง” รัชกาลที่ ๕ ทรงมีแนวพระราชดำริเพิ่มเติมเกี่ยวกับการเข้าไปจัดการศึกษาเพื่อให้สัมฤทธิ์ผล และต่อมาได้ปรากฏอยู่ใน “ประกาศพระราชดำรินในการจัดการศึกษา” เมื่อวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๗ มีความตอนหนึ่งว่า

“...แต่ก่อนมา ผู้มีบุตรหลานขอมนำไปฝากไว้กับพระสงฆ์เป็นอาจารย์สั่งสอนวิชา และทางความประพฤติ และยังมีสืบมาจนกาลบัดนี้ แต่การเล่าเรียนที่เป่นอยู่ นั้น ยังไม่เป่นการเจริญดีสมกับสมัย เพราะเหตุว่ายังไม่มีแบบแผน และตำรับตำราที่จะสั่งสอนตามต้องการอย่างไร เป่นแต่สอนกันไปตามความรู้ของพระสงฆ์ผู้เป่นอาจารย์ กุลบุตรที่ศึกษาขอมจะได้รับวิชาไม่เสมอกัน ทรงพระราชดำริเห็นว่าพระอารามทั้งปวง ขอมเป่นสถานที่เล่าเรียนศึกษาอยู่แต่เดิมแล้ว สมควรที่จะจัดการทำนุบำรุงให้เป่นการเจริญ แลมันคงยิ่งขึ้น จึงได้อาราธนาพระเจ้านั่งชาเขทกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสให้ทรงเป่นพระธุระที่จะจัดการเล่าเรียนในวัดตามหัวเมือง ตลอดพระราชอาณาเขต ทั่วไปทุกพระอาราม ให้พระสงฆ์เจ้าอาวาสในวัดนั้นๆ ฟังบังคับบัญชา พระเจ้านั่งชาเขท กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส...”^{๒๗}

^{๒๕} สจข. ร.๕ ศ/๓๗, เล่ม ๒ “จัดการศาสนาแลการศึกษา” (ร.ศ. ๑๑๘ - ๑๒๐). หมายเหตุ - การสะกดคำเป็นไปตามต้นฉบับ

^{๒๖} เรื่องเดียวกัน. หมายเหตุ - การสะกดคำเป็นไปตามต้นฉบับ

^{๒๗} “ประกาศพระราชดำรินในการจัดการศึกษา” ใน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ประมวลพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส การศึกษา, หน้า ๔ - ๕. ประกาศมา ณ วันที่ ๑๑ พฤศจิกายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๗. หมายเหตุ - การสะกดคำเป็นไปตามต้นฉบับ

ความเห็นดังกล่าวนำไปสู่การแบ่งระดับศึกษาออกเป็นสองส่วน^{๒๔} ได้แก่ ระดับแรกเป็นการศึกษาพื้นฐานมูลสามัญ และระดับที่สองคือ การศึกษาระดับสูง ประกอบด้วย ชั้นประถม มัธยม และอุดมศึกษา^{๒๕}

แนวพระราชดำริทางการศึกษาดังกล่าวถูกนำมาเข้าสู่วาระการประชุมเพื่อจัดการศึกษา เมื่อวันที่ ๒๖ กันยายน พ.ศ. ๒๔๔๒^{๒๖} มีรายพระนาม/รายนามผู้ร่วมเข้าประชุม ดังนี้คือ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส สมเด็จพระกรรมาธิบดีเจ้าเมืองนครราชสีมา พระองค์เจ้ากิติยากร เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ โดยมีกรมหมื่นสมมติอมรพันธุ์เป็นราชเลขาธิการ ในที่ประชุม ผลการประชุมลงความเห็นกำหนดให้หน้าที่ความรับผิดชอบการศึกษามูลสามัญในหัวเมืองและในกรุงเทพฯ เป็นหน้าที่ดูแลของคณะสงฆ์โดยมีสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสดำรงตำแหน่งเป็นประธานคณะกรรมการอำนวยการศึกษาฝ่ายสงฆ์ ทำงานร่วมกับหน่วยงานของรัฐฝ่ายปกครองซึ่งทำหน้าที่จัดการในหัวเมืองคือกระทรวงมหาดไทย ส่วนในมณฑลกรุงเทพฯ เป็นหน้าที่ของกระทรวงนครบาล มีสมเด็จพระกรรมาธิบดีดำรงราชานุภาพทรงเป็นผู้รับผิดชอบ โดยวางเป้าหมายให้การศึกษาที่จะจัดให้มีขึ้นนี้เป็นไปเพื่อ “ไพบ้านพลเมือง” ให้มีความรู้ในจรรยา สร้างความประพฤติให้ดีขึ้น และวิชาความรู้ต่างๆ ให้สูงขึ้น เพื่อจะได้เป็นเครื่องมือสำหรับทำกิจการสร้างความเจริญให้แก่บ้านเมือง”

ความรู้ที่จะจัดให้มีขึ้นนี้ได้กำหนดขอบเขตเนื้อหาเพื่อใช้ในการศึกษาออกเป็น ๔ ประเภทด้วยกันคือ^{๒๗}

ความรู้ในการอ่านหนังสือ ให้ใช้แบบเรียนเร็วเล่ม ๑ มีเนื้อหาและภาษาง่ายต่อการทำความเข้าใจ

^{๒๔} ดู “ความเห็นที่จะจัดการศึกษา รัตนโกสินทรศก ๑๒๑ การศึกษาส่วนกุลบุตร” ใน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, *ประมวลพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส การศึกษา*, หน้า ๔๓ - ๖๒.

^{๒๕} สจข. ร. ๕ ศ/๔ ที่ ๔๑๑/๕๐ ม. ศ. ๒ “พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานไปยังเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง” วันที่ ๓ ๑ ๑๔ ๑ คำ ปีชวด สัมฤทธิศกศักราช ๑๒๕๐.

^{๒๖} สจข. ร. ๕ ศ ๓๘/๑๒.๕, “รายงานการประชุมจัดการศึกษา” วันที่ ๒๖ กันยายน ร.ศ. ๑๑๗.

^{๒๗} David K. Wyatt, *The Politics of Reform in Thailand: Education in the Reign of King Chulalongkorn*, p. 225.

^{๒๘} วารุณี โอสธารมย์, “การศึกษาในสังคมไทย พ.ศ. ๒๔๑๑ - ๒๔๗๕,” หน้า ๑๒๐ - ๑๒๑.

วิชาเลข ใช้ตำราเรียนเลขแบบตะวันตกของนาย ดับบลิว ยี ยอนสัน (W. G. Johnson) ซึ่งเขียนไว้เป็นตำราเรียนเลขขั้นต้น

วิชาเลี้ยงชีพ สมเด็จพระยาตำราพระราชานุภาพทรงวางแนวเรื่องตำราเรียนโดยอธิบายถึงชีวิตมนุษย์ที่มีร่างกายและจิตซึ่งสัมพันธ์ต่อกัน และมนุษย์นั้นต้องดำรงอยู่ได้ด้วยปัจจัย ๔ คือ ยารักษาโรค เครื่องนุ่งห่ม อาหาร และที่อยู่อาศัย

วิชาจรรยา มีเนื้อหาสำคัญ ๒ ประเด็นคือ หนึ่ง คือเป็นการสอนความรู้เกี่ยวกับจรรยาที่ใช้ปฏิบัติเพื่อตนเองและสังคม โดยมุ่งเน้นถึงความทุกข์และสุขเพื่อเป็นตัวควบคุมมนุษย์ และประเด็นที่สองคือ ต้องเป็นตำราที่สอนความประพฤติที่ปลูกฝังความรู้สึกร่วมกันของคนในชาติให้ตระหนักถึงปัญหาความมีอิสรภาพของบ้านเมือง ซึ่งขณะนั้นสยามต้องเผชิญภัยรุกรานจากชาติตะวันตก โดยทรงมุ่งเน้นให้เห็นถึงประโยชน์ของความสามัคคีเพื่อร่วมกันต่อสู้และป้องกันชาติสยามไว้^{๓๓}

การจัดหาตำราเรียนรวมทั้งเรื่องของเนื้อหาแบบเรียนอยู่ในวาระการประชุมของกรมศึกษาธิการ ที่ ๒๐๑๕ มีรายพระนามและรายนามที่คั่งขึ้นมาชื่อ “คณะกรรมการสำหรับสมุดตำราแบบเรียน” ดังนี้ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนริศรานุภาพโรต พระธรรมไตรโลกาจารย์ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวิจิตรวราณปริชา (พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าจันทระจุฑาธาร) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นจรัสพรปฏิญาณ (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจันทบุรีโรจเรืองศรี) หม่อมเจ้าประกาทร หลวงประเสริฐอักษรนิคย์ มิสเตอร์สมิท (ครูโรงเรียนอังกฤษพระตำหนักสวนกุหลาบ) มิสเตอร์คาร์เตอร์ (อาจารย์ใหญ่ราชวิทยาลัย) และนายชูบาเรียน (เปรียญ)^{๓๔} ซึ่งผลจากการลงความเห็นในที่ประชุมจะได้นำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายรัชกาลที่ ๕ เพื่อขอพระราชทานพระบรมราชวินิจฉัยต่อไป

ค. การประมวล ติดตาม และสรุปผลโครงการศึกษา

เมื่อผ่านขั้นตอนของการจัดวางแบบแผนและลงความเห็นเกี่ยวกับการศึกษาที่จะมีในภายหน้า ขั้นตอนของการติดตามและประมวลผลก็มีความสำคัญไม่ยิ่งหย่อนไปกว่ากัน เพราะความสำเร็จที่จะเกิดขึ้นได้นั้นต้องได้รับการใส่ใจดูแล และด้วยขั้นตอนของวิธีการติดตามผลที่เน้น

^{๓๓} สจข. ร. ๕ ศ. ๑๒/๗, ภายพระหัตถ์ความเห็นสมเด็จพระยาตำราพระราชานุภาพ เรื่องจะจัดการเล่าเรียนตามหัวเมือง กราบบังคมทูลลงวันที่ ๒๔ กันยายน ร.ศ. ๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๔๒). อ้างถึงใน วารุณี โอสถารมย์, “การศึกษาในสังคมไทย พ.ศ. ๒๔๑๑ - ๒๔๗๕,” หน้า ๑๑๗ - ๑๑๘, ๑๒๔.

^{๓๔} สจข. ร. ๕ ศ/๔, ที่ ๒๐๑๕ “รายนามคณะกรรมการสำหรับสมุดตำราเรียน”.

ประสิทธิภาพ เช่นการนัดประชุมเป็นวาระ การออกตรวจพื้นที่ หรือการจัดทำรายงานมายัง ส่วนกลาง เป็นต้น ซึ่งจะทำให้การจัดการศึกษาเป็นไปตามเป้าหมาย

ในส่วนของการดำเนินโครงการศึกษาของรัฐภายใต้การบริหารงานของคณะสงฆ์ ได้กำหนดวิธีการเรียนและสอนตามเนื้อหาความรู้ ซึ่งแผนงานที่ตามมาคือการทำหนดกรอบเนื้อหาและ ตำราเรียนที่รัฐจะจัดพิมพ์เผยแพร่เป็นตำราเรียน (ภาคบังคับ) ในโอกาสข้างหน้า ส่วนการจัดการ องค์กรและหลักสูตรมูลสามัญในโรงเรียนตามหัวเมือง รัฐสามารถจัดระเบียบและควบคุมโรงเรียน โดยจัดให้มีผู้อำนวยการสงฆ์คณะต่างๆ เป็นผู้ทำหน้าที่ตรวจตราและจัดการตามแต่ละมณฑล ซึ่ง กำหนดหลักสูตรให้ใช้ตำราแบบเรียนเล่มเดียวกันทั้งพระราชอาณาจักร นอกจากนี้คณะสงฆ์ ส่วนกลางภายใต้การนำของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสยังมีหน้าที่ รับผิดชอบในการผลิตครูที่เป็นสมณเพศเพื่อเป็นผู้สอนหนังสือในโรงเรียนตามหัวเมือง และเป็นปี เดียวกับการสถาปนามหามกุฏราชวิทยาลัยขึ้นที่บริเวณวัดบวรนิเวศวิหาร^{๓๕} อันเป็นวิทยาลัยสงฆ์มี วัตถุประสงค์ส่วนหนึ่งสำหรับใช้ฝึกสอนวิทยาการและอักษรวิธีตามหลักสูตรระบบโรงเรียน สมัยใหม่ให้แก่พระสงฆ์ที่มาจากหัวเมืองทั้งหลายเพื่อกลับไปทำหน้าที่สอนหนังสือตามหัวเมือง^{๓๖}

ผลจากการจัดการศึกษาโดยใช้ระบบโรงเรียนตามวัดในหัวเมืองที่มีคณะสงฆ์เป็น ผู้ดำเนินการนี้ ก่อให้เกิดกระบวนการขยายตัวทางวัฒนธรรมและอุดมการณ์แห่งรัฐจากส่วนกลาง ให้แพร่ขยายออกไปยังปริมณฑลต่างๆ ในพระราชอาณาจักร และยังสร้างความเป็นอันหนึ่งอัน เดียวกันภายในพระราชอาณาจักรขึ้น^{๓๗} และควมมีมาตรฐานเดียวกันในปริมณฑลของรัฐนี้จะเห็น ตัวอย่างจากกรณีการจัดสอบแก่พระภิกษุภายใต้ระเบียบที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิร ญาณวโรรสทรงกำหนด ซึ่งมีพระประสงค์เห็นควรให้ยกเลิกการสอบไล่พระปริยัติธรรมแก่ พระภิกษุ สามเณรสามัญเป็นภาษารามัญ โดยทรงมีลายพระหัตถ์แจ้งความไปถึงพระยาวิสุทธสุริย

^{๓๕} มหามกุฏราชวิทยาลัยก่อตั้งขึ้นเมื่อ วันที่ ๑ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) เพื่อเป็นการเฉลิมพระ เกียรติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังนั้นจึงได้รับการโปรดเกล้าฯ นำพระปรมาภิไธยของรัชกาลที่ ๔ มาใช้เป็นชื่อของวิทยาลัย โดยประกาศไว้ใน **ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๑๐, แผ่นที่ ๔๕ วันที่ ๔ มีนาคม รัตน โกสินทรศก ๑๑๒, หน้า ๕๒๖ - ๕๒๘.** สำหรับรายละเอียดของการบริหารงาน โครงสร้าง และวัตถุประสงค์ของ มหามกุฏราชวิทยาลัย โปรดดูได้จาก “ข้ออาณัติสำหรับมหามกุฏราชวิทยาลัย” ใน **ธรรมจักร, เล่ม ๑ ตอนที่ ๑๐ (กรกฎาคม) ร.ศ. ๑๑๔, หน้า ๑๐๔๕ - ๑๐๗๒.**

^{๓๖} สจข. ร.๕ ศ ๑๒/๔, สรุปรายงานการจัดการคณะกรรมการพระศาสนาและการศึกษาหัวเมือง ร.ศ. ๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๑๑). อ้างถึงใน วารุณี โอสธารมย์, “การศึกษาในสังคมไทย พ.ศ. ๒๔๑๑ - ๒๔๗๕,” หน้า ๑๑๗.

^{๓๗} Stephen J. Zack, “Buddhist Education Under Prince Wachirayan Warorot,” p. 103.

ศักดิ์ เสนาบดีกระทรวงธรรมการเมื่อวันที่ ๒๓ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๓๐ (พ.ศ. ๒๔๕๔) เพื่อให้ทราบความตามพระประสงค์ ดังนี้

“...การที่จะอนุญาตให้แปลในภาษารามัญนั้น ไม่เป็นไปเพื่อความเจริญความรู้แห่งพวกรามัญเลย ฝ่ายเราก็จัดการบำรุงไม่ถนัด ฝ่ายเขาก็ไม่สามารถพอจะบำรุงความรู้ของพวกตนเอง แลเป็นเหตุไม่ให้อาจารย์รามัญเข้าใจภาษาไทยสำหรับบ้านเมืองบรรพชิตรามัญเหล่านี้ ไม่ใช่ชาวต่างประเทศ เกิดเมืองไทยนี้เอง สืบมาหลายชั่วแล้ว ยังร้องว่าไม่ชำนาญภาษาไทย เถอะอะไรมาพูด นักเรียนของเราผู้ออกไปศึกษาที่ยุโรป ต้องเรียนภาษาสำหรับบ้านเมืองของเขาผิดกันมากกับพวกรามัญ ถ้าคิดจะบำรุงความรู้ของพวกบรรพชิตรามัญ ดันเห็นควรเลิกการใส่ในภาษารามัญเสียทีเดียว หากจะมีพระรามัญผู้มีความรู้บ้างก็ทรงตั้งให้แปลเรียนชุก เช่นนี้ดีกว่า เมื่อเลิกใส่ภาษารามัญแล้ว จะจัดประโยชน์ความรู้ธรรมชั้นแทน เห็นว่ามีผลดีกว่า พระรามัญอยากจะทำเรียน ก็ได้เรียนเหมือนฝ่ายไทยด้วยประการทั้งปวง...”^{๓๔}

เป็นที่น่าสังเกตว่าลักษณะความคิดเช่นนี้เป็นลักษณะร่วมกันในกลุ่มของผู้สร้างระบบการศึกษา หรือผู้ร่วมสถาปนาอุดมการณ์รัฐสยามท่านอื่นๆ ด้วย ดังปรากฏในสำเนาเอกสารของกระทรวงธรรมการซึ่งพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ ทูลถวายไปยังสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสในวันเดียวกัน ดังความว่า

“พระราชกระแส เรื่องนี้ตรงความคิดที่ได้มีอยู่ก่อนแล้ว ว่าในเมืองไทยควรจัดการให้คนทั่วพระราชอาณาจักรศึกษาวิชาการในภาษาไทยและใช้หนังสือภาษาไทยให้มากที่สุดที่จะเป็นไปได้ เพื่อจะได้ทำความเข้าใจให้รู้สึกเป็นพวกเดียวกัน ไม่แบ่งเป็น “ไทย” เป็น “มอญ” เป็น “ลาว” อยู่ภายใต้ราชอาณาจักรอันเดียวกัน เพราะฉะนั้นตามพระกระแสพระราชดำรัสแห่งสมเด็จพระยาวชิรญาณวโรรสนั้น เห็นชอบด้วยทุกประการ”^{๓๕}

^{๓๔} สจข. ร. ๖ ศ/๑๑, ที่ ๖๔/๑๖๕ “สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสแจ้งความแก่พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์” วันที่ ๒๓ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๓๐. หมายเหตุ – การสะกดคำเป็นไปตามต้นฉบับ

^{๓๕} สจข. ร. ๖ ศ/๑๑, ที่ ๕๔๓/๘๖๑๓ “พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ลงความเห็นเรื่องควรยกเลิกการสอนใส่พระปริยัติธรรมภาษาอื่น” วันที่ ๒๓ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๓๐. หมายเหตุ – การสะกดคำเป็นไปตามต้นฉบับ ส่วนการเน้นเส้นใต้เป็นของผู้อ้าง

จากความเห็นพ้องร่วมกันข้างต้นนำไปสู่การตัดสินใจพระทัยของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสในการจัดสอบแปลพระปริยัติธรรมเมื่อวันที่ ๑ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๕ ว่า

“...ฉันเห็นสมควรจะเลิกการให้แปลปริยัติธรรมในภาษารามัญเสีย ให้แปลในภาษาสยาม พวกรามัญผู้เข้าแปล ผู้เกิดในกรุงไทยแลพูดภาษาไทยได้ทุกรูป จะจัดให้แปลในภาษาไทย แลเห็นทางที่จะทำได้ เมืองถิ่นที่ไม่มีที่ไหนที่สอบในภาษาของชาวต่างประเทศผู้เข้าสอบนั้น เขาใช้ภาษาของบ้านเมืองทั้งนั้น การสอบความรู้ในบัดนี้ใช้เขียนแล้วทั้งนั้น ถึงในฝ่ายไทยก็ยังคงคิดจัดเข้าหา เปนแต่จะค่อยผ่อนทำ ฝ่ายรามัญจะต้องจัดใหม่ก่อนแล้ว เห็นควรที่จะจัดให้แปลโดยวิธีเขียนทีเดียว ทุกประโยคไปข้อนี้จักเปนทางให้พวกรามัญเอาใจใส่ในภาษาแลหัดเขียนอักษรไทยด้วย วิธีจะให้เขียนแปลนั้นก็ถุณโลมตามแบบประโยค ๑ ฝ่ายไทยซึ่งจะคิดให้เขียน...”^{๕๐}

ภายหลังจากนั้น รายงานจากที่ประชุมมหาเถรสมาคม เรื่อง “กำหนดองค์ของสามเณรผู้รู้ธรรม” ในวันที่ ๔ มีนาคม ร.ศ. ๑๓๐ มีมติถึงการเล่าเรียนของสงฆ์ที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงมีพระดำริให้ปรับหลักสูตรการศึกษาเป็น ๓ ชั้น โดยอิงตามหลักแห่งพระวินัย ซึ่งจัดภิกษุเป็น ๓ จำพวก คือ เถระ มัชฌิมะ และนวกะ โดยรวมการเล่าเรียนพระปริยัติธรรมเข้าด้วยกัน^{๕๑} ที่ทรงเรียกว่า การเรียนนวกวาทตามที่ทรงจัดระบบการศึกษามาก่อนหน้าในวัดบวรนิเวศวิหาร สำหรับการเรียนนวกวาทสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงเขียนหนังสือ “นวกวาท”^{๕๒} เพื่อใช้ประกอบการศึกษา ซึ่งเป็นไปตามพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำริเกี่ยวกับหนังสือนวกวาทพระราชทานพระบรมราชวินิจฉัยอันแสดงให้เห็นถึงคุณลักษณะที่หนังสือนวกวาทจะมาเสริมการเล่าเรียนในขณะนั้นว่า

^{๕๐} สจข. ร. ๖ ศ/๑๑, ที่ ๓๑/๗๓ “สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสแจ้งความไปยังเจ้าพระยาวิจิตรวงษ์วุฒิไกรเรื่องแก้ไขการสอบพระปริยัติธรรม” วันที่ ๑ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๕. หมายเหตุ - การสะกดคำเป็นไปตามต้นฉบับ

^{๕๑} สจข. ร. ๖ ศ/๑๑, ที่ ๘๖๕๗ “รายงานประชุมมหาเถรสมาคม เรื่องกำหนดองค์ของสามเณรผู้รู้ธรรม” วันที่ ๔ มีนาคม ร.ศ. ๑๓๐.

^{๕๒} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, นวกวาท, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕).

“...เห็นว่าตามทางที่เรียบเรียงไว้เดี๋ยวนี้น่าจะจริงแต่เป็นหัวข้อสำหรับที่จะจำแล
กาจารย์จะสอนได้แม่นข้า จะเปนของให้ประโยชน์แก่พระบวชใหม่ แต่เปนเครื่อง
ตักเตือนใจแก่คนง่ายของผู้ที่ได้เคยฟังมาแล้ว สังเกตดูในเวลาทีอ่านเมื่อถึงหมวด
ใดๆ ความรฤกก็แล่นได้ตลอดทุกครั้ง เปนเครื่องช่วยจำ...

...ขอลูกสรรเสริญ ว่าการแต่งหนังสือเช่นนี้เป็นประโยชน์อย่างยิ่ง แลทางที่
จัดให้พระบวชใหม่เล่าเรียน ซึ่งได้จัดแล้วเป็นการมีคุณแก่คนที่ไปบวชชึ่งนี้...”^{๔๓}

ด้วยคำอธิบายบอกวัตถุประสงค์ที่ใกล้เคียงกับความข้างต้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรม
พระยาวชิรญาณวโรรสทรงกล่าวไว้ในพระนิพนธ์คำนำของหนังสือนวโกวาทว่า เหมาะสำหรับ
พระภิกษุสามเณรบวชใหม่ด้วยระยะเวลาที่อยู่ในสมณเพศสั้น คืออาจจะแค่หนึ่งพรรษา ดังนั้นจึง
ทรงต้องย่อความ ไม่สามารถจุข้อความที่ควรจะศึกษา พร้อมทั้งบอกวิธีการศึกษาไว้เพื่อทำให้ผู้ศึกษา
จำหัวข้อในหนังสือเล่มนี้ให้ได้ตลอด โดยทรงเน้นว่าผู้ศึกษาให้ทราบแต่ใจความ ไม่ต้องจำถึง
พยัญชนะ^{๔๔} เพราะทรงเห็นว่าวิธีดังกล่าวจะเป็นการทำให้การเรียนรู้ทางธรรมของพระสงฆ์และ
สามเณรตามหลักสูตรที่ทรงกำหนดนี้มีความกลมกลืน กล่าวคือ การจำแนกหลักสูตรออกเป็น ๓
ชั้น เพราะทรงต้องการให้พระภิกษุมีความรู้ในชั้น “นวกะ” เพื่อที่ต่อไปจะเป็นช่องทางสำหรับเลือก
พระภิกษุไปประจำเป็นเจ้าอาวาสตามวัดต่างๆ ในหัวเมือง และยังสามารถเลือกสรรพระภิกษุจาก
การศึกษาในหลักสูตรนี้ไปปฏิบัติงานดำรงตำแหน่งเป็นเจ้าคณะตามที่ทรงเห็นสมควร^{๔๕}

นอกจากนี้ความเห็นต่อที่ประชุมมหาเถรสมาคมในวาระ “เรื่องการวางหลักสูตรกำหนด
องค์ของสามเณรธรรม” เมื่อวันที่ ๔ มีนาคม ร.ศ. ๑๓๐ ที่ประชุมได้ถ่ายทอดพระมหาสมณวินิจัย
ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสให้ผู้เข้าร่วมประชุมรับทราบถึงพระดำริ
ดังนี้ว่า

^{๔๓} พระราชหัตถเลขาที่ ๓/๒๖๘ “เรื่องหนังสือนวโกวาท” วันที่ ๒๓ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๘ ใน พระราช
หัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีไปมากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณ
วโรรส พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดพิมพ์พระราชทานแจกเนื่องในงานทรง
บำเพ็ญพระราชกุศลสนองพระเดชพระคุณในวันตรงกับวันสวรรคต ที่ ๒๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๗๒ (พระนคร: โรง
พิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๒), หน้า ๑๔ - ๑๕. หมายเหตุ - การสะกดคำเป็นไปตามต้นฉบับ

^{๔๔} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, “พระนิพนธ์คำนำ,” นวโกวาท, หน้า ๑. พระ
นิพนธ์ทรงเขียนเมื่อ วันที่ ๒๑ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๘ คัดมาจากหนังสือที่พิมพ์ฉบับครั้งที่ ๕

^{๔๕} สจข. ร. ๖ ศ/๑๑, ที่ ๕๖๗/๘๖๕๕ “รายงานการศึกษาพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์กุลเกล้าฯ ถวาย
พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว” วันที่ ๒๓ มีนาคม ร.ศ. ๑๓๐.

“...ความรู้ธรรมอย่างสามัญนั้น ได้ทรงเริ่มจัดมานานแล้ว ครั้นแล้วจำเดิมแต่เหตุปรารภแตงนวโกวาทขึ้น ก็ได้ใช้ฝึกสอนมาในสำนักของพระองค์เองแล้วก็ขึ้นได้รับตามอย่าง ได้ผลดีทั้งผู้บวชและผู้ฆราวาสไปแล้ว เมื่อกำหนดองค์สามเณรผู้ธรรม ทรงเห็นว่า จะขยายความรู้ธรรมถึงขั้นนี้ได้ จึงได้ทรงตั้งหลักสูตรขึ้น... ได้ทรงปรารภถึงการเรียนของพระสงฆ์หัวเมืองก็ไม่ได้ทั่วไป เมื่อเสด็จไปตรวจหัวเมืองเหนือคราวนี้เอง ได้ทรงปรารภถึงการเรียนของพระสงฆ์หัวเมือง ทรงเห็นว่าได้รับบำรุงเข้าคงดี ขึ้นกว่าปล่อยให้อยู่ตามลำพัง เมื่อได้จัดให้แพร่หลายแล้ว จะเปนประโยชน์กว้างขวาง ดีกว่าจะมัวบำรุงภาหามครดอย่างเดียว...”^{๔๖}

ต่อมาในวันที่ ๑๐ มีนาคม ศกเดียวกันนี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทรงออกประกาศเรื่อง “คำชี้แจงแก่เถรสมาคมในเรื่องกำหนดองค์สามเณรผู้ธรรม”^{๔๗} และประกาศใช้เป็นหลักสูตรการศึกษาของสงฆ์ ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าประกาศดังกล่าวเป็นโครงการที่กำหนดให้พระสงฆ์ที่อยู่ในปริมาณฑลของรัฐต้องผ่านการศึกษาในหลักสูตรที่ทรงดำริให้มีขึ้น ทำให้เป็นการขจัดปัญหาทางการศึกษาและวัฒนธรรมในชีวิตประจำวันของสงฆ์ที่ต้องผ่านระบบของภาษาที่ไม่เป็นระเบียบให้ยุติลง เมื่อเข้าสู่ระบบการศึกษาสมัยใหม่

อาจกล่าวได้ว่า การขยายตัวของอุดมการณ์แห่งรัฐที่ทำให้เป็นรูปแบบ “มาตรฐาน” อย่างเดียวกัน ด้านหนึ่งสามารถพิจารณาได้จากเนื้อหาหรือหลักสูตร และคำราที่ใช้เป็นแบบเรียนมาตรฐานอย่างเดียวกันภายในรัฐ ทั้งที่ศูนย์กลางและปริมาณฑลรอบนอก ซึ่งมีที่มาจากความคิดทางอุดมการณ์และแปรรูปมาเป็นเรื่องของวัฒนธรรม คือความรู้และความคิดที่ได้จากการศึกษาภายใต้ความรู้ทางพุทธศาสนา ประกอบกับการกำหนดกรอบบนพื้นฐานความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ อันเป็นผลมาจากกระบวนการสร้างความรู้จากโครงการจัดการศึกษาและการดำเนินการที่มีตามมา ควรกล่าวด้วยว่า การอธิบายจากฐานความรู้ของพุทธศาสนาซึ่งถูกอธิบายด้วยหลักเหตุผลที่เป็นวิทยาศาสตร์ และเน้นวิธีปฏิบัติตามหลักคำสั่งสอน รวมทั้งการฝึกจิตใจที่กำหนดให้ผู้เข้าเรียนต้องมี “คุณธรรม” ประจำตน จะส่งผลต่อพฤติกรรมของบุคคลเพื่อให้บุคคลนั้นได้ชื่อว่าเป็นคนดีทั้งต่อตนเองและผู้อื่น เพื่อความเป็นพลเมืองที่ดีของรัฐ ซึ่ง “ความดี” ดังกล่าวถูก

^{๔๖} สจข. ร. ๖ ศ/๑๑, ที่ ๘๖๕๘ “รายงานประชุมมหาเถรสมาคม เรื่องกำหนดองค์ของสามเณรผู้ธรรม” วันที่ ๔ มีนาคม ร.ศ. ๑๓๐.

^{๔๗} สจข. ร.๖ ศ/๑๑, ๘๖๕๘ “คำชี้แจงแก่เถรสมาคมในเรื่องกำหนดองค์สามเณรผู้ธรรม” วันที่ ๑๐ มีนาคม ร.ศ. ๑๓๐. สำหรับรายละเอียดของหลักสูตรดูใน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ประมวลพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส การศึกษา, หน้า ๑๕๐ - ๒๑๑.

ทำให้เป็นคติพจน์ (หรือสัจพจน์ในที่สุด) ดังคำกล่าวที่ว่า “ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว”^{๔๘} โดยมาตรฐานของ “ความดี - ความชั่ว” ที่ว่านี้จะมาจาก “ตัวบท” ที่ถูกยึดตามวาระโอกาสต่างๆ อีกทั้งลักษณะอำนาจทางความรู้ดังกล่าวก็ยังขึ้นอยู่กับการจัดระเบียบขององค์กรและการขยายอิทธิพลของสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกาย^{๔๙} โดยเฉพาะบทบาทของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ในส่วนที่พระองค์ทรงกระทำกิจกรรมที่เป็นการสร้างและเผยแพร่อุดมการณ์ของรัฐสยามให้กระจายตัวออกไป^{๕๐} ทั้งจากการที่ทรงนิพนธ์หนังสือแบบเรียนสำหรับพระสงฆ์และฆราวาส^{๕๑} นอกจากนี้ตำราและแบบเรียน วิธีการนำพาอุดมการณ์ซึ่งสามารถถ่ายทอดความคิดจากตัวอุดมการณ์ได้เด่นชัดที่สุดอีกลักษณะหนึ่ง ก็คือเรื่องของข้อสอบและคำเฉลย ความสำคัญของประเด็นนี้จะเห็นได้จากการที่พระองค์ทรงมีรับสั่งให้รวบรวมตัวอย่างข้อสอบและคำเฉลยข้อสอบออกเป็นหนังสือ ซึ่งจะเห็นตัวอย่างหนังสือลักษณะนี้ได้จาก “ใบตอบประโยชน์นักธรรมชั้นตรี สอบสนามหลวงวัดเบญจมบพิตร”^{๕๒} ที่มาของหนังสือมีอยู่ว่า

“ใบตอบประโยชน์นักธรรมชั้นตรีนี้ พิมพ์ขึ้นไว้เพื่อเป็นตัวอย่างเพราะในเวลานี้ การเรียนธรรมวินัยแพร่หลายออกไปทั้งในกรุงทั้งในหัวเมือง มีผู้ต้องการกันอยู่ไม่ได้คิดมาแต่ต้น จึงไม่อาจเลือกประโยคได้ทั่วถึง เลือกได้เพียงว่าในประโยค ๑ ๆ ให้ได้เจ้าของเดียวกัน แต่อย่างนั้น ยังเลือกหาได้ยาก เพราะผู้ตอบดีครบทุกอย่างมีน้อย มี

^{๔๘} Stephen Zack, “Buddhist Education Under Prince Wachirayan Warorot,” p. 124. และ วารุณี โอสการมย์, “การศึกษาในสังคมไทย พ.ศ. ๒๔๑๑ - ๒๔๗๕,” หน้า ๑๓๐.

^{๔๙} ดูรายละเอียดใน ศรีสุพร ช่วงสกุล, “ความเปลี่ยนแปลงของคณะสงฆ์: ศึกษากรณีธรรมยุติกนิกาย,” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕), และ พาสนา กิจถาวร, “บทบาทของคณะสงฆ์ในเรื่องการจัดการศึกษาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๔), หน้า ๘๐ - ๑๔๕.

^{๕๐} วารุณี โอสการมย์, “การศึกษาในสังคมไทย พ.ศ. ๒๔๑๑ - ๒๔๗๕,” หน้า ๑๓๐ - ๑๓๑.

^{๕๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๐ - ๑๓๑.

^{๕๒} ใบตอบประโยชน์นักธรรมชั้นตรี สอบสนามหลวงวัดเบญจมบพิตร, พิมพ์เป็นตัวอย่างโดยรับสั่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พิมพ์ครั้งที่ ๔ (พระนคร: โรงพิมพ์อักษรนิติ, ๒๔๖๗). หนังสือฉบับนี้มีจำนวนพิมพ์ ๒๐๐๐ ฉบับ จำหน่ายราคาเล่มละ ๒๕ สตางค์

แต่คืออย่างหนึ่ง อีกอย่างหนึ่งไม่ดี หรือไม่ดีทั้งนั้น ใบตอบของรูปใดดีกว่านี้ครบทั้ง
 ประโยค รูปนั้นจงเข้าใจว่า ตรวจไม่ทั่วถึง จงอย่าเสียใจ ฯลฯ”^{๕๓}

จะเห็นได้ว่า การศึกษาที่ขยายออกไปเป็นวงกว้างกว่าที่จะจำกัดอยู่เฉพาะที่ศูนย์กลาง ทำให้
 จำนวนผู้เข้าเรียนมีมากกว่าการศึกษาแบบไม่บังคับ สำหรับการศึกษาแบบบังคับมีประเด็นอยู่ว่า
 นอกจากจะเป็นการกำหนดให้ผู้มีวัยอันสมควรแก่การเข้ารับการศึกษาแล้ว ยังรวมถึงการผ่านเกณฑ์
 การศึกษาด้วยวิธีการสอบซึ่งต้องเป็นไปตามข้อกำหนด เพราะฉะนั้นจึงเป็นเหตุให้มีการรวบรวม
 หนังสือตัวอย่างข้อสอบฉบับดังกล่าวขึ้น เพื่อกำหนดความรู้ที่ผู้เข้าสอบจำเป็นต้องรู้เพื่อใช้ตอบ
 โจทย์ ปฏิสัมพันธ์ที่ตามมาพร้อมๆ กับการ “ตอบตามโจทย์” ก็คือการรับเอาทัศนคติให้เป็นไปตาม
 อุดมการณ์ เพราะทันทีที่ผู้เข้าสอบลงมือเขียนคำตอบ กระบวนการทางความคิดที่เกิดจากการเรียนรู้
 จะทำงานภายใต้เงื่อนไขทางวัฒนธรรมที่สั่งสมมาจากกระบวนการเรียนรู้ที่ได้รับจากระบบ
 การศึกษา ซึ่งการเน้นย้ำด้วย “คำเฉลย” ก็เป็นกระบวนการเรียนรู้ทางอุดมการณ์อีกรูปแบบหนึ่ง อัน
 เป็นการทำให้คนผู้นั้นมุ่งตรงเข้าสู่แกนของอุดมการณ์ และเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ อย่างน้อยก็
 ด้วยวิธีการผลิตซ้ำความรู้จากตัวอุดมการณ์ที่มาจากการท่องจำ หรือที่เป็นความรู้แบบมุขปาฐะ ทั้งนี้
 จะขอยกตัวอย่างข้อสอบและเกณฑ์การประเมินผล ซึ่งลักษณะของ โจทย์ข้อสอบประกอบด้วย

๑. เรียงความแก่กระฐัธรรม ผู้เข้าสอบต้องเขียนเรียงความจากหัวข้อธรรมที่กำหนดให้ โดย
 สามารถเขียนอธิบายเชื่อมโยงกับชีวิตจริงได้ มีโจทย์สำคัญคือการอธิบายเรื่อง “พึงชนะความไม่ดี
 (ของเขา) ด้วยความดี (ของเรา) หรือ “อสาธุ สาธุณา ชินะ” เพื่อเป็นการอธิบายและทำความเข้าใจ
 พื้นฐานของรัฐ คือการที่มนุษย์ต้องอาศัยอยู่ร่วมกัน บางครั้งที่ต้องมีเรื่องวิวาทกัน เพราะฉะนั้น
 มนุษย์จึงต้องรู้จักนำธรรมะมาสนับสนุนการดำรงชีวิตรวมทั้งสังคมส่วนรวม”^{๕๔}

๒. ปัญหาธรรมวิภาค

๓. ปัญหาวินัย

๔. ปัญหาพุทธประวัติ

การจัดการศึกษาของสงฆ์ในช่วงแรกยังเป็นการจัดสอบเฉพาะในเขตการศึกษาที่พระนคร
 ต่อมาได้ขยายให้มีการจัดสอบที่สนามสอบในแต่ละมณฑลทั่วพระราชอาณาจักร จะเห็นได้จาก

^{๕๓} ใบตอบประโยชน์กรรมชั้นตรี สอบสนามหลวงวัดเบญจมบพิตร, หน้า ก. เป็นหน้าแจ้งความแก่
 ผู้อ่านเพื่อทราบ โดยเขียนขึ้นเมื่อ วันที่ ๑๓ กันยายน พ.ศ. ๒๔๕๖ สันนิษฐานว่าน่าจะทรงเขียนขึ้นสำหรับการ
 พิมพ์ครั้งแรก หมายเหตุ - การสะกดคำเป็นไปตามต้นฉบับ

^{๕๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑ - ๖.

“ประกาศกำหนดหลักสูตรสอบความรู้เบื้องต้นนักธรรมของมณฑล” โดยวางระเบียบสำหรับการสอบไว้ให้ใช้หลักสูตรตามสนามหลวง และผู้เข้าสอบต้องทำการสอบที่สนามสอบกลางในแต่ละมณฑล โดยจัดสอบปีละหนึ่งครั้ง ซึ่งผู้สอบได้ประโยค ๒ จะได้รับการยกเว้นจากพระราชบัญญัติเกณฑ์ทหาร^{๕๕}

การขยายตัวทางการจัดการศึกษาข้างต้นนำไปสู่ภารกิจในการที่ต้องทรงอำนาจการคัดเลือกพระเถระานุเถระที่ทรงคุณวุฒิ ส่งออกไปเป็นผู้อำนวยการศึกษาในหัวเมือง ประจํามณฑลต่างๆ ทั้ง ๘ มณฑล^{๕๖} โดยทรงเอาพระทัยใส่ในการดำเนินงานนี้อย่างใกล้ชิด และดังที่ได้ทรงกล่าวไว้เป็นลายพระหัตถ์ที่ทรงรายงานถวายรัชกาลที่ ๕ เมื่อวันที่ ๓๐ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๘ (พ.ศ. ๒๔๔๓) ความตอนหนึ่งว่า

“...รายงานตรวจการจัดการศึกษาในมณฑลหัวเมืองนั้น ยังได้รับหลายฉบับขึ้นเพียงใด ยังได้ความรู้มากขึ้นเพียงนั้น จึงเป็นหนังสือที่น่าอ่านน่าฟังมาก ยังได้ประโยชน์นอกจากบำรุงการในหัวเมืองอีกชั้นหนึ่ง คือ รายงานเหล่านี้ เป็นเครื่องส่องความอุตสาหกรรมวิชาสามารถของผู้อำนวยการทั้งหลาย และเป็นเครื่องฝึกหัดให้พระข้าณาณการข้อเหล่านี้สมควรจะบำรุงยิ่ง...”^{๕๗}

ต่อมาลักษณะการคัดเลือกเจ้าคณะมณฑลถูกทบทวนถึงประสิทธิภาพในการปฏิบัติงานมากขึ้นกว่าเมื่อครั้งแรกๆ ที่จัดส่งไป และนำไปสู่วาระการพิจารณาเรื่องพระสงฆ์ซึ่งจะไปดำรงตำแหน่ง

^{๕๕} “ประกาศกำหนดหลักสูตรสอบความรู้เบื้องต้นนักธรรมของมณฑล” ใน แฉลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม ๒, หน้า ๕๓๑. ประกาศไว้ ณ วันที่ ๒๖ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๕๑

^{๕๖} พระเถระที่เป็นผู้อำนวยการศึกษาทั้ง ๘ มณฑล ได้แก่ พระธรรมไตรโลกาจารย์ ประจํามณฑลกรุงเทพฯ, พระราชกวี ประจํามณฑลพิษณุโลก, พระมหานุนายก ประจํามณฑลภูเก็ต, พระอมรโมลี ประจํามณฑลนครราชสีมา, พระเมธาธรรมรส ประจํามณฑลนครสวรรค์, พระสุคุณคณาภรณ์ ประจํามณฑลจันทบุรี, พระอมรวิริกขิต ประจํามณฑลปราจีนบุรี, พระศาสนดิลก ประจํามณฑลชุมพร และพระครูวิจิตรธรรมภาณี ประจํามณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ โดยตำแหน่งพระเถระผู้อำนวยการศึกษาทั้ง ๘ รูปนี้เป็นคณะผู้อำนวยการศึกษาในมณฑลหัวเมืองชุดแรก ซึ่งมีวาระการประชุมสรุปรายงานภายหลังจากการจัดให้มีการศึกษาหัวเมืองมาแล้ว ๑ ปี เมื่อ วันที่ ๓๐ กันยายน และ ๓๐ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๘ และจะยกเลิกเมื่อมีพระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ เข้ามาใช้แทนที่

^{๕๗} สจข. ร.๕ ศ/๑๑๗, ที่ ๘๕ “ลายพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” วันที่ ๓๐ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๘. หมายเหตุ - การสะกดคำเป็นไปตามต้นฉบับ

“เจ้าคณะมณฑล” ดังความเห็นในที่ประชุมข้าหลวงเทศาภิบาล แผนกพระศาสนา เมื่อวันที่ ๒๑ กันยายน พ.ศ. ๒๔๕๕ ว่า

“เรื่องเจ้าคณะมณฑลฯ ในบางมณฑลมีเจ้าคณะประจำอยู่ที่นั่น ในบางมณฑลมีเจ้าคณะอยู่ในกรุงเทพฯ ออกไปตรวจราชการเป็นครั้งคราว ในบางมณฑลยังไม่มีเจ้าคณะมณฑล แต่การคณะมอบแก่เจ้าคณะมณฑลอื่น ให้ดูแลอยู่บ้าง ข้าหลวงเทศาภิบาลดูแลอยู่บ้าง ฯ ในมณฑลที่มีเจ้าคณะมณฑลอยู่ประจำจะไม่มีปัญหา จะใคร่ทรงทราบว่าเจ้าคณะที่อยู่ในกรุงเทพฯ แต่ออกไปตรวจราชการชั่วคราว ไปตรวจอย่างฉาบฉวย... ในมณฑลที่การคณะฝากอยู่แก่เจ้าคณะมณฑลอื่น อยู่ได้ด้วยเจ้าคณะเมืองในที่นั้นอยู่นั่นเอง ฯ จะใคร่ทรงทราบว่า เจ้าคณะมณฑลอยู่ในกรุงเทพฯ ออกไปตรวจราชการเป็นครั้งคราว กับข้าหลวงเทศาภิบาลดูแลการคณะเอง... อย่างไหนจะสะดวกกว่ากัน ฯ...”^{๕๘}

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงรับรายงานที่พระเถระผู้เป็นผู้อำนวยการศึกษาประจำมณฑลต่างๆ ที่ได้ทูลเกล้าฯ ถวายรายงานมาถึงพระองค์ ซึ่งในด้านการบริหารถูกจัดการให้เป็นไปตามวัตถุประสงค์ตามลักษณะของรัฐที่เน้นเรื่องของประสิทธิภาพ และการหวังผลให้เป็นไปตามเป้าหมาย จะเห็นได้จากกระบวนการเรียนรู้และแก้ไขปัญหา จากการส่งคนไปลงพื้นที่ตามแผน โครงการศึกษา นำไปสู่การสรุปบทเรียนเพื่อใช้พัฒนาแบบแผนในวาระข้างหน้า ดังตัวอย่างเช่น ในมณฑลที่ยังไม่มีผู้อำนวยการศึกษาหัวเมืองแต่มีโรงเรียนขึ้นบ้างแล้ว ขณะที่ยังหาผู้อำนวยการไม่ได้ก็จะรับพระราชทานส่งพระภิกษุชั้นรองให้ออกไปตรวจการ ซึ่งไม่มีอำนาจบังคับการได้แต่ให้คำแนะนำ ถ้าหากเข้ากับพระครูหรือข้าหลวงในเมืองนั้นที่เป็นคณะสอบความรู้นักเรียนในเมืองนั้นได้ เมื่อกลับมาถึงก็ให้ทำรายงานมาส่งเพื่อใช้เป็นตัวอย่างศึกษาในโอกาสต่อไป หรือในกรณีที่มีมณฑลนั้นๆ มีผู้อำนวยการศึกษาเรียบร้อยแล้ว ก็จะจัดให้เจ้าอธิการแขวงและผู้อำนวยการศึกษาประจำเมืองจัดทำรายงานยื่นแก่ผู้บังคับบัญชาเป็นลำดับขึ้นไป ทั้งนี้เพื่อเป็นการฝึกฝนการทำงานไปในตัว และทำให้พระสงฆ์สามารถจัดการในเมืองได้เองในโอกาสต่อไป ท้ายที่สุดเมื่อการศึกษามีความพร้อมในระดับเป็นที่น่าพอใจ ก็จะสับเปลี่ยนตำแหน่งผู้อำนวยการ

^{๕๘} “รายงานประชุมข้าหลวงเทศาภิบาล แผนกพระศาสนา พ.ศ. ๒๔๕๕,” ใน แฉลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม ๑, หน้า ๓๐ – ๓๒. หมายเหตุ - การสะกดคำเป็นไปตามต้นฉบับ

ศึกษาซึ่งว่าการมณฑลหนึ่งไปมณฑลอื่น เพื่อฝึกฝนความสามารถในสถานการณ์ที่ต่างออกไป^{๕๙} นอกจากนั้นแล้ว ผลที่ได้จากการประชุมเพื่อทราบความเป็นไปของคณะสงฆ์ในแต่ละมณฑลยังได้เป็นการคัดเลือกพระสงฆ์จากท้องถิ่นนั้นๆ เข้ามาศึกษาที่ส่วนกลาง แล้วจึงจัดส่งกลับไปทำหน้าที่ยังถิ่นฐานของตน^{๖๐}

สำหรับภารกิจด้านอื่นที่เกี่ยวข้องกันสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้เสด็จตรวจการคณะสงฆ์ตามหัวเมืองต่างๆ ตลอดพระราชอาณาจักรในสมัยรัชกาลที่ ๖ ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๕๕ จนถึง พ.ศ. ๒๔๖๐^{๖๑} อาจกล่าวได้ว่า ภารกิจการตรวจการคณะสงฆ์นี้คล้ายกับการตรวจราชการตามมณฑล คือการลงพื้นที่เพื่อให้การดำเนินงานในหัวเมืองที่ต่างเป็นไปตามแนวนโยบายที่รัฐได้ตั้งไว้^{๖๒} ซึ่งด้านหนึ่งเป็นการสะท้อนให้เห็นลักษณะทางอุดมการณ์ที่ทรงร่วมสถาปนา^{๖๓}

^{๕๙} สจข. ร.๕ ศ/๑๗, ที่ ๘๕ “ลายพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้าอนังขาทธกกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” วันที่ ๓๐ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๘. หมายเหตุ - การสะกดคำเป็นไปตามต้นฉบับ

^{๖๐} “รายงานประชุมเจ้าคณะมณฑล พ.ศ. ๒๔๕๕” ใน แฉลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม ๑, หน้า ๓๓ - ๔๓. นอกจากการจัดหาบุคลากรแล้ว ในที่ประชุมเจ้าคณะมณฑลยังได้มีการเสนอข้อมูลแก่ส่วนกลาง โดยเฉพาะ “ข้อมูลดิบ” เช่น การสำรวจวัด “โพล์วัด” วัตรปฏิบัติของสงฆ์ ที่ธรรมเนียม และเรื่องอุปัชฌายะ เป็นต้น และจะเป็นเช่นนี้ทุกวาระการประชุม

^{๖๑} ภัชราพร ช้างแก้ว, “พุทธศาสนากับการก่อตัวของรัฐไทยแบบใหม่สมัย ร.๕ - ร. ๖,” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรศาสตรมหาบัณฑิต คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕), หน้า ๕๘.

^{๖๒} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสเสด็จตรวจการคณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๔๕๕ - ๒๔๖๐ (พิมพ์ในการพระราชทานเพลิงศพ พระพรหมมุนี (ปัญญารามเถร วิชฌัย บุญมาก) ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๑๐ มิถุนายน ๒๕๓๗, กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พิมพ์หามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗).

^{๖๓} ถ้าหากพิจารณาในแง่กิจการที่ทำเป็นโครงสร้างใหญ่ขึ้นไปแล้วจะเห็นได้ว่ารัชกาลที่ ๕ และบรรดาพระอนุชาของพระองค์ได้เสด็จประพาสหัวเมืองต่างๆ เป็นครั้งคราวพร้อมทั้งทำรายงานสรุปให้รัชกาลที่ ๕ ทอดพระเนตร เช่น พ.ศ. ๒๔๒๗ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช เสด็จมณฑลปีภย์ได้ พ.ศ. ๒๔๓๒ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสเสด็จตรวจการวัดต่างๆ ตามหัวเมืองตามหัวเมืองภาคใต้ และกลายเป็นเอกสารเรื่อง “สำเนาหนังสือราชการกรมพระกลาโหม ร.ศ. ๑๐๘” และ “บัญชีรวบรวมสำเนาจดหมายโต้ตอบระหว่างกลาโหมและหัวเมืองต่างๆที่อยู่ภายใต้การดูแล ใน พ.ศ. ๒๔๓๒: กลาโหมถึงเจ้าเมืองปราณบุรี, ประจวบคีรีขันธ์, กำเนิด - นพคุณ, ประกิจ, ชุมพร, หลังสวน, ไชยา, กาญจนดิษ, นครศรีธรรมราช, สงขลา และพัทลุง ๒๐ พฤษภาคม ๒๔๓๒” ตามลำดับ อ้างจาก เดช บุญนาค, การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศสยาม พ.ศ. ๒๔๓๕ - ๒๔๕๘, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๘), หน้า ๘๕ - ๘๐.

ง. ภายใต้อุดมการณ์และทางข้างหน้า

การสถาปนาอุดมการณ์ในส่วนของภารกิจที่เกี่ยวข้องกับการจัดการศึกษาต้องพบกับอุปสรรคอยู่บ้าง นอกจากปัญหาเรื่องงบประมาณ บุคลากร สถานที่ หรือกระทั่งผลการเรียนและสอบที่มีปัญหาในระยะแรกๆ แล้ว ปัญหาภายในก็ดูเป็นอุปสรรคในการดำเนินงานเช่นกัน หากสังเกตความจากพระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ถูกกล่าวอ้างเสมอในบรรดางานศึกษาวิจัยที่เกี่ยวกับการศึกษาและศาสนา คือพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีไปถึงสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เมื่อวันที่ ๒๔ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๔๒) ที่ทรงกล่าวไว้ว่า “...เรื่องการศึกษานี้ ขอให้ทรงคิดให้มากๆ จนถึงรากเหง้าของการศึกษาในเมืองไทย อย่าตัดช่องไปแต่ข้างวัด...”^{๖๔} อาจเป็นไปได้ว่าเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นหลังจากนั้นตามหลักฐานเท่าที่ปรากฏ จะแสดงให้เห็นถึงปัญหาภายใน (ซึ่งอาจจะมียุ่ก่อนแล้วเป็นระลอกๆ ก็เป็นไปได้) กล่าวคือ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงมีจดหมายเป็นลายพระหัตถ์ทุกเกล้าๆ ถวายไปถึงรัชกาลที่ ๕ ภายหลังจากทรงได้รับพระราชทานพระราชหัตถเลขา ที่ ๑๑/๕๐๑ วันเสาร์ที่ ๕ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๔๔๗ เรื่องการสร้างวัดเบญจมบพิตร^{๖๕} โดยทรงถวายความเห็นในการนี้เป็นสองส่วน ส่วนแรกทรงเรียกว่าเป็น “ความเห็นสาธารณะ” คือเรื่องการจัดการศึกษาที่ทรงได้รับมอบหมายอยู่ในขณะนั้น กับส่วนหลังคือเรื่อง “ความเห็นเกี่ยวกับคน” ซึ่งความน่าสนใจของเอกสารชิ้นนี้จะอยู่ในส่วนหลัง ซึ่งแสดงให้เห็นถึง “ความขัดแย้ง” ภายในระหว่างชนชั้นนำสยาม ขณะที่ความพยายามในการสร้างอุดมการณ์กำลังดำเนินไป กล่าวคือ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสขณะที่ทรงเป็นผู้อำนวยการจัดการศึกษาและมีพระประสงค์ให้พระสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกายเป็นศูนย์กลางในภารกิจนี้แต่ผลลัพธ์ไม่เป็นไปตามพระประสงค์ จึงทรงมีลายพระ

^{๖๔} สจข. ร.๕ ศ/๔, เรื่อง “ตรวจและจัดโครงการศึกษา” (ร.ศ. ๑๑๑ – ๑๒๕), วันที่ ๒๔ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๗.

^{๖๕} สจข. ร. ๕ ศ/๑, ที่ ๑๗๖ “ลายพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสทุกเกล้าๆ ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” วันที่ ๑๕ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๘. เอกสารที่เป็นลายพระราชหัตถเลขา/ลายพระหัตถ์ในเรื่องการสร้างวัดเบญจมบพิตรฯ ที่รวบรวมไว้ในแหล่งจะเริ่มต้นช่วงเวลาเมื่อ ร.ศ. ๑๑๕ ซึ่งภายหลังมีการรวบรวมที่ย้อนเหตุการณ์ขึ้นไปไกลกว่าอยู่ในหนังสือเรื่อง พระราชหัตถเลขาเกี่ยวกับวัดเบญจมบพิตรคุณิศวรากรม พระมหากรุณาธิคุณในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (วัดเบญจมบพิตรคุณิศวรากรมจัดพิมพ์ในงานฉลองชนมาชิวัดนวมงคล ครบ ๗ รอบ พระพรหมจริยาจารย์ (สมุท รัชควมโณ) เจ้าอาวาสวัดเบญจมบพิตร วันเสาร์ที่ ๕ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๔๔๗).

หัตถ์กราบบังคมทูลรัชกาลที่ ๕ เมื่อวันที่ ๑๕ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๘ (พ.ศ. ๒๔๔๓) มีใจความสำคัญว่า

“เพราะตนเองเป็นธรรมชุกา ไม่สามารถจะตั้งเป็นศูนย์กลาง ธรรมการที่เป็นน่าที่หรือเกี่ยวกับมหานิกาย ถาตมาภาจะรับฉลองตามพระเดชพระคุณได้ แต่เพียงให้อยู่ได้ประเสเดนซีของธรรมชุกา ถ้าการนั้นจะเปนไปเพื่อตัดแปรวิเลชของธรรมชุกาแล้ว ได้ตั้งใจไว้ว่าจะไม่ทำเคย”^{๖๖}

และความที่ตามมาได้ทรงกราบทูลในลักษณะคัดพ้อว่า

“เมื่อว่าทั่วไปแล้ว ถาตมาภาพ้อมเห่นชอบตามคติโลก คือ Patriotism แลตามคติธรรมคือความปฏิบัติเพื่อประโยชน์ทั้งฝ่ายตน ฝ่ายท่านเปนดี แต่การนี้เป็นพอเหมาะแก่กำลัง ในสมัยนี้ถาตมาภาพ้อมความชอกช้า เกือบเรียกว่าสิ้นกำลังที่จะรับราชการฉลองพระเดชพระคุณด้วยประการทั้งปวง... ตั้งแต่ได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็นเจ้าคณะรองในธรรมชุกานิกายมาจนบัดนี้ได้ ๑๘ ปีแล้ว ไม่ได้มีเวลาผ่อนอารมณ์เลย ตั้งแต่ศก ๑๐๑... ถาตมาภาพาพรที่นำกลัวอายุจะไม่ยืนไปได้ถึงสามปีมาแล้ว ในปีนี้เป็นมาก... ตั้งแต่บอบข้างลง ถาตมาภาหลังเกิดเห่นว่าเขาวนไม่ไหวเหมือนอย่างก่อน ความคิดเห่นไป จะแต่งหนังสือหรือคิดอะไรไม่ใคร่ออกคล่อง ซักวนเวียนไปจะพูดตอบแก่ใครก็รู้สึก ไม่พอใจเมื่อภายหลังว่า พุคเช่นนั้นก็จักคิดว่า การเช่นนี้ไม่เคยมีแต่ก่อน เห่นว่ากำลังความคิดหมดลง แต่ผู้อื่นจะเห่นอย่างไรไม่ทราบ...”^{๖๗}

ต่อมาเมื่อวันที่ ๑๖ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๘ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชหัตถเลขาไปถึงสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ (พระอิสริยยศในขณะนั้น) ถึงเรื่องการสร้างและตกแต่งวัดเบญจมบพิตรฯ ในตอนท้ายของพระราชหัตถเลขามีเนื้อความที่น่าสนใจคือ

“เรื่องสร้างวัดนี้ ฉันทไปเกิดมีทิวชี่ขึ้นมาเสียแล้ว แรกที่คิดจะสร้างได้เล่าให้กรมหมื่นนวัชรญาณฟัง ดูท่านเข้ามาพลอยกุกิจจด้วย แต่ไปภายหลังจะไปคิดเห่นอย่างไร เมื่อหาหรือเรื่องจะจัดการเล่าเรียน ท่านออกสับคๆ ไป เหมือนกับจะรเวงว่าเปนพลอย

^{๖๖} สจ. ร. ๕ ๘/๑, ที่ ๑๖๖ “ลายพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนวัชรญาณวโรรสทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” วันที่ ๑๕ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๘. หมายเหตุ - การสะกดคำเป็นไปตามคันฉับ

^{๖๗} เรื่องเดียวกัน. หมายเหตุ - การสะกดคำเป็นไปตามคันฉับ

ช่วยแก้ความยุ่งเรื่องของมหานิกาย จึงเป็นอันว่าได้ตั้งใจเสียแล้วว่าจะไม่ให้ มหานิกายขึ้นหน้ากรรมชุกี ที่จะช่วยจัดการอย่างไรไม่ได้ เว้นไว้แต่อยากเรียนก็ให้มา อยู่วัดรังษี วัดพลับพลาไชย ฤๅวัดอนงค์^{๖๔} เมื่อเป็นเช่นนั้น จะสร้างวัดนี้ขึ้นทำไม ถ้า จะเดินทางนั้นก็คงไปปรับแปลกระโถนวัดมณฑุภุมภักตริย ฉันทนไม่ไหว ที่ว่าทั้งนี้ก็ เห็นด้วยว่ามหานิกายคงจะจัดการเล่าเรียนไม่ได้ ฉันทนก็เกิดทิวขึ้นมาบ้าง จะจัดการ มหานิกายล้วน ไม่ให้เกี่ยวกับกรรมชุกีเลย ถ้าจะรอช้าไป จะเห็นผลช้า...”^{๖๕}

ในท้ายที่สุดปัญหาเรื่องวัดเบญจมบพิตรฯ ก็ยุติลงด้วยการเป็นวัดในสังกัดมหานิกาย หาก ทว่ากรณีดังกล่าวต้องการอธิบายให้เห็นว่าแม้จะมีความคับข้องใจกันอยู่บ้างระหว่างการทำงาน ร่วมกัน แต่ถึงที่สุดแล้วความร่วมมือให้สำเร็จลุล่วงในกิจกรรมที่ต้องกระทำก็สามารถทำให้ก้าวข้าม ผ่านไปได้ ด้วยความที่ ความรับผิดชอบ หรือน้ำใจก็ตาม ซึ่งในความสอดคล้องเกี่ยวกับกิจกรรมที่ ต้องทรงกระทำ และการสถาปนาอุดมการณ์ให้ดำรงต่อไปได้ อาจพิจารณาได้จากพระประสงค์ที่ ทรงแสดงไว้อย่างชัดเจน ในลักษณะการกระทำเพื่อ “กลุ่มคน” หรือการแสดง “ตัวตน” แห่ง พระองค์ อันมีที่มาจากสำนักแห่งความเป็นอุดมการณ์อย่างหนึ่ง ดังเช่นลายพระหัตถ์ที่ทรงมีไปถึง พระยาวิบูลย์การบดี เมื่อวันที่ ๒๖ มกราคม ร.ศ. ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๔๗) ความว่า

“เมื่อได้รับจดหมายหาหรือมาด้วยเรื่องกำหนดวันแปลพระปริยัติธรรมในศกนี้ ขอ แจ้งให้ทราบว่ ในการทั้งปวงที่จะต้องเกี่ยวข้องกับฉันทน ขอให้เฉพาะตัวหรือเป็นการ

^{๖๔} วัดทั้งสามวัดที่ทรงกล่าวมาเป็นวัดมหานิกาย โดยวัดรังษีสฤทธาวาสเดิมเป็นวัดมหานิกาย เจ้าฟ้ากรม ขุนอิสรานุรักษ์ทรงสถาปนาขึ้น มีพื้นที่อยู่ติดกับวัดบวรนิเวศวิหาร เพื่อจัดให้เป็นที่พักของพระภิกษุ ๗ รูป จาก จังหวัดชุมพรที่จะเข้ามาศึกษาเมื่อวันที่ ๑๕ เมษายน ร.ศ. ๑๑๘ และต่อมาได้รวมเข้ากับวัดบวรนิเวศวิหาร ซึ่งใน พระราชหัตถเลขาทรงกล่าวว่า “เว้นไว้แต่อยากเรียนก็ให้มาอยู่วัดรังษี วัดพลับพลาไชย ฤๅวัดอนงค์...” หมายถึง ไป อยู่วัดรังษีเพื่อเรียนที่วัดบวรนิเวศ อยู่วัดพลับพลาไชยเพื่อเรียนที่วัดเทพศิรินทร์ และอยู่วัดอนงค์เพื่อเรียนที่วัดพิชัย ญาติ (เดิมเป็นวัดธรรมชุกีต่อมาโอนเป็นวัดมหานิกาย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๕) ส่วนวัดมณฑุภุมภักตริยารามเป็นวัด ธรรมชุกีนิกาย สำหรับราชชื่อวัดในสังกัดธรรมชุกีนิกายสามารถดูได้ใน **ทำเนียบวัดธรรมชุกี** มุลนิธิหมามกุฏ ราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์พิมพ์ถวาย พระพรหมมุนี (สวโจ) วัดบวรนิเวศวิหาร ผู้อำนวยการหมามกุฏ ราชวิทยาลัย ในการทำบุญอายุหกสิบปีบริบูรณ์ ๒๑ กันยายน ๒๔๘๗ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์หมามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๔๘๗). ซึ่งทำการสำรวจเมื่อกลางปี พ.ศ. ๒๔๘๗ ขณะนั้นมีวัดธรรมชุกีรวมทั้งหมด ๖๘๖ วัดทั่วประเทศ ราชอาณาจักร โดยมีวัดธรรมชุกีในพระนครจำนวนทั้งสิ้น ๒๑ วัด ส่วนจังหวัดธนบุรีมี ๗ วัด

^{๖๕} **พระราชหัตถเลขาเกี่ยวกับวัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม พระมหากษัตริย์คุณในพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**, หน้า ๑๒ - ๑๓. เป็นพระราชหัตถเลขานี้ที่ ๑๕/๕๐๕ วันที่ ๑๖ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๘. **หมายเหตุ** - การสะกดคำเป็นไปตามต้นฉบับ

ที่จะทำได้ด้วยความเปนคราษตระกูล ไม่อยากทำการอันเป็นน่าที่เฉพาะเจ้าคณะ เพราะฉะนั้นในการแปลพระปริยัติธรรม ถ้าจะนั่งได้เฉพาะตัวหรือตามฐานที่เป็นราษตระกูล ก็พอจะเข้าใจไม่ แลขอเจ้าคุณให้เจ้าพนักงานประพุดดินฉันทอย่างราษตระกูล แลชื่อที่จะใช้ไม่พอใจให้ใช้คำว่า สมเด็จพระราชาคณะข้างท้ายในประกาศนียบัตรที่จะออกใบ ถ้าจะพลอยออกชื่อฉันทเหมือนที่เคยเปนมามาแล้ว ขอให้ยกเลิกว่าที่สมเด็จพระราชาคณะออกเสีย"^{๑๐}

จากลายพระหัตถ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสข้างต้น ทำให้พระธาตุศิการบตีทำหนังสือแจ้งความตามพระประสงค์กราบทูลไปยังพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขาธิการในพระองค์เพื่อถวายรายงานกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อวันที่ ๓๑ มกราคม ร.ศ. ๑๒๒^{๑๑} ซึ่งรัชกาลที่ ๕ ทรงมีพระบรมราชวินิจฉัยว่า "...แต่ก่อนมาก็ไม่เคยใช้ ริชกันขึ้นด้วยเหตุอะไรก็ไม่รู้ เมื่อจะขยายไปก็จะไม่รู้เหมือนกัน"^{๑๒} อย่างไรก็ตาม ปัญหา "ความขัดแย้ง" ได้ "ยุติ" ลงและทำให้กระบวนการสร้างอุดมการณ์สามารถเป็นต่อไปได้ หรืออีกนัยหนึ่งว่าอาจเกิดขึ้นจากลักษณะความมีจิตสำนึกร่วมกันที่เป็นผลมาจากอุดมการณ์ได้ตรงสำนึกนั้นไว้ให้ "ปฏิบัติการ" ได้ดำเนินอยู่อย่างเรื่อยๆ ต่อไป

จ. พระราชบัญญัติการปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ กับการจัดการศึกษา

ความสำคัญในการออกพระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๔๕)^{๑๓} คือการทำให้คณะสงฆ์ทั่วประเทศสามารถอยู่ภายใต้แบบแผนการปกครองที่เป็นหนึ่ง

^{๑๐} สจข. ร. ๕ ศ ๘/๑, ที่ ๔๑/๑๓๐ "ลายพระหัตถ์พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสทรงมีไปถึงพระธาตุศิการบตี" วันที่ ๒๖ มกราคม ร.ศ. ๑๒๒. หมายเหตุ - การสะกดคำเป็นไปตามต้นฉบับ

^{๑๑} สจข. ร. ๕ ศ ๘/๑, ที่ ๑๘๘/๑๔๔๓ "เอกสารพระธาตุศิการบตีกราบบังคมทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์" วันที่ ๓๑ มกราคม ร.ศ. ๑๒๒.

^{๑๒} สจข. ร. ๕ ศ ๘/๑, ที่ ๒๕๕/๑๕๔๓ "พระราชกระแสความเห็นในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" วันที่ ๓๑ มกราคม ร.ศ. ๑๒๒. หมายเหตุ - การสะกดคำเป็นไปตามต้นฉบับ

^{๑๓} พระราชบัญญัติฉบับนี้มี ๘ หมวด ๔๕ มาตรา คือ หมวดที่ ๑ ว่าด้วยนามและกำหนดใช้พระราชบัญญัติ มี ๒ มาตรา หมวดที่ ๒ ว่าด้วยคณะใหญ่ มี ๒ มาตรา หมวดที่ ๓ ว่าด้วยวัด หมวดที่ ๔ ว่าด้วยเจ้าอาวาส มี ๑๐ มาตรา หมวดที่ ๕ ว่าด้วยคณะแขวง มี ๑๐ มาตรา หมวดที่ ๖ ว่าด้วยคณะเมือง มี ๕ มาตรา หมวดที่ ๗ ว่าด้วยคณะมณฑล และหมวดที่ ๘ ว่าด้วยอำนาจ มี ๖ มาตรา สำหรับรายละเอียดสามารถดูได้ใน "พระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑" ใน ราชกิจจานุเบกษา, เล่ม ๑๕ แผ่นที่ ๑๓ วันที่ ๒๕

เดียวกัน หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือเป็นการรวมการปกครองของคณะสงฆ์ให้อยู่ภายใต้นโยบายของรัฐ ซึ่งเป็นการทำให้คณะสงฆ์มีสถานภาพกลายเป็นส่วนหนึ่งของระบบราชการ โดยดำรงความเป็น “ข้าราชการ” ในเชิงปฏิบัติ ดังเช่นการออกบัญญัติทำเนียบพระสมณศักดิ์ซึ่งมีลักษณะเป็นลำดับชั้นลดหลั่นกันลงมาในท้องถิ่นนั้นๆ อันจะมาพร้อมกับหน้าที่ได้รับมอบหมายตามระดับชั้น นอกจากนี้รัฐและคณะสงฆ์ส่วนกลางที่มีสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสเป็นผู้นำยังใช้อำนาจตามระบบกฎหมายคอยควบคุมดูแลการปกครองซึ่งมีผลต่อพระสงฆ์ตามหัวเมืองต่างๆ ในพระราชอาณาจักร^{๑๔} และอาจรวมไปถึงราษฎรด้วย^{๑๕} สำหรับในส่วนของการสร้างอุดมการณ์ คงไม่มีกระบวนการอันใดที่จะให้ความมีอุดมคติร่วมกันที่สามารถไปสู่เป้าหมายได้มากเท่ากับการออกกฎบังคับให้คนต้องปฏิบัติตาม นอกเหนือไปจากการเข้าไปจัดการปรุงแต่งวิถีชีวิตประจำวันให้เป็นเรื่องของวัฒนธรรม

สำหรับความสัมพันธ์จากพระราชบัญญัติฉบับนี้ที่ส่งผลต่อกระบวนการจัดการศึกษา ก็คือจากเดิมที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงเป็นผู้อำนวยการศึกษาในหัวเมืองตลอดพระราชอาณาจักรเป็นเวลา ๔ ปี คือระหว่าง พ.ศ. ๒๔๔๑ - ๒๔๔๕ เมื่อมีการออกพระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ ทำให้ต้องทรงพ้นจากหน้าที่พร้อมๆ กับสมเด็จพระยาธรรมาธิบดี ทรงไปปฏิบัติหน้าที่กระทรวงมหาดไทย โดยพระราชบัญญัติฉบับนี้ได้ยกเลิกตำแหน่งผู้อำนวยการศึกษาในหัวเมืองของพระเถระ แต่ได้แต่งตั้งพระเถระที่เคยทำหน้าที่ผู้อำนวยการศึกษานั้นๆ ให้เป็นเจ้าคณะมณฑลจำนวน ๑๔ รูปประจำทั้ง ๑๔ มณฑล^{๑๖}

มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๑, หน้า ๒๑๔ - ๒๒๑. ต่อมาพระราชบัญญัติฉบับนี้ได้นำมาลงพิมพ์ซ้ำอีกครั้งใน *แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม ๒*, พ.ศ. ๒๔๕๖, หน้า ๓๖ - ๖๕.

^{๑๔} ดูตัวอย่างของหัวเมืองอีสานได้จากการศึกษาของ กิติรัตน สีสัทม์, “การรวมคณะสงฆ์อีสานเข้ากับคณะสงฆ์ไทย พ.ศ. ๒๔๓๔ - พ.ศ. ๒๔๖๘,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต คณะศิลปศาสตรมหาวิทาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๓). และเปรมวิทย์ ท่อแก้ว, “การก่อตั้งและขยายตัวของธรรมยุติกนิกายในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (พ.ศ. ๒๓๕๔ - ๒๔๗๓),” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๔), หน้า ๖๗ - ๑๐๗.

^{๑๕} นภนาท อนุพงศ์พัฒน์, “ผลกระทบของพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ ต่อการปกครองคณะสงฆ์ไทย,” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๖).

^{๑๖} ดังที่ได้ปรากฏความใน “ประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์” ประกาศใน *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม ๑๕ แผ่นที่ ๑๓ วันที่ ๒๕ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๑, หน้า ๒๕๕ - ๒๕๖. และดู กัษราพร ช้างแก้ว, “พุทธศาสนากับการก่อตั้งของรัฐไทยแบบใหม่สมัย ร. ๕ - ร. ๖,” หน้า ๕๘.

ฉะนั้น โดยความเป็นเหตุเป็นผลของรัฐส่วนหนึ่งมาจากการมีเครื่องมือที่ประสิทธิภาพ ก็โดยผ่านกระบวนการที่มีอำนาจและสิทธิมารองรับ จะเห็นได้จากพระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ มีพระบรมราชโองการประกาศใช้พระราชบัญญัติฉบับนี้ ความตอนหนึ่งว่า

“...ทุกวันนี้การปกครองข้างฝ่ายพระราชอาณาจักร ก็ได้ทรงพระราชดำริห์แก้ไข และจัดตั้งแบบแผนการปกครองให้เรียบร้อยเจริญดีขึ้นกว่าแต่ก่อนเป็นหลายประการแล้วและฝ่ายของพุทธจักรนั้น การปกครองสงฆมณฑล ย่อมเป็นการสำคัญ ทั้งในประโยชน์แห่งพระศาสนา และในประโยชน์ความเจริญของพระราชอาณาจักรด้วย ถ้าการปกครองสงฆมณฑลเป็นไปตามแบบแผนอันเรียบร้อย พระศาสนาก็จะรุ่งเรืองถาวร และชักนำประชาชนทั้งหลาย ให้เลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนาว่าท ประพฤติสัมมาปฏิบัติและร่ำเรียนวิชาคุณในสำนักสงฆ์ยิ่งขึ้น เป็นอันมาก มีพระราชประสงค์ จะทรงทำนุบำรุงสงฆมณฑลให้เจริญคุณสมบัติ มั่นคงสืบไปนพระศาสนา จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตราเป็นพระราชบัญญัติไว้สืบไป...”^{๑๖}

หากพิจารณาจากความข้างต้น จะเห็นได้ว่าประเด็นเรื่องอำนาจในการปกครองดูแลที่จะสามารถครอบคลุมได้ทั่วทั้งหมด จึงเป็นความสำคัญอย่างยิ่งในการออกกฎหมาย ซึ่งไม่เฉพาะแต่เรื่องของการเมืองหรือการปกครองเท่านั้น เรื่องทางศาสนาก็จำเป็นที่จะต้องมียอำนาจมาบังคับบัญชาเช่นกัน เพื่อการจัดระเบียบและสร้างความมีมาตรฐานขึ้นให้แก่รัฐ ส่วนหนึ่งเพื่อเป็นการจัดเก็บและประมวลความเป็นไปภายในที่รัฐจะสามารถกระทำได้ในปริมนทลทางอำนาจ ลักษณะเช่นนี้ทำให้ระบบกฎหมายแบบสมัยใหม่ของสยามต้องระบุนข้อบังคับที่ชัดเจนกว่าที่ผ่านมา ในการรุกเข้าไปยังปริมนทลของรัฐที่ได้รับผลจากการออกกฎหมาย ยิ่งไปกว่านั้นยังเป็นการจัดการทางวัฒนธรรมเดิมที่รัฐปฏิเสธ ในที่นี้ก็คือเรื่องของ “ศาสนา” ที่จะต้องถูกจัดการเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของรัฐอย่างใกล้ชิด

ในส่วนของที่ประชุมเพื่อตกลงเรื่องข้อกฎหมายที่จะออกเป็นพระราชบัญญัติการปกครองคณะสงฆ์ ปรากฏเป็นสาระการอภิปรายเริ่มจากการที่พระองค์เจ้าระพีพัฒนศักดิ์ เสนาบดีกระทรวง

^{๑๖} “พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑” และ “แถลงการณ์ก่อนนำพระราชบัญญัติการปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑” ใน แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม ๒, หน้า ๔๐ - ๔๑. หมายเหตุ - การสะกดคำเป็นไปตามต้นฉบับ

ยุติธรรมกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงพระประสงค์เกี่ยวกับเรื่องพระราชบัญญัติสงฆ์ เมื่อวันที่ ๑๗ กันยายน ร.ศ. ๑๒๐ (พ.ศ. ๒๔๔๕) ดังนี้ว่า

“ขอให้ขยายกฎหมายเรื่องที่จะบังคับพระให้กว้างออกไป (เอกสารเลื่อน) ตามพระราชประสงค์ แต่จะเพียงไรนั้นสุดแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ขอเดชะ”^{๑๔}

ต่อมารัชกาลที่ ๕ มีพระราชหัตถเลขาไปถึงเจ้าพระยาภาสกรวงศ์และพระยาวิจิตรภิกษุเพื่อทรงปรึกษาและลงความเห็นเกี่ยวกับพระดำริของพระองค์เจ้าระพีฯ โดยการขอคำปรึกษาจากพระราชอาคันตุกะทั้งสองด้วย^{๑๕} ปรากฏในหนังสือเวียนลงวันที่ ๒๐ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๔๖) ซึ่งความเห็นที่ได้จะนำไปสู่การประกาศใช้เป็นพระราชบัญญัติการปกครองคณะสงฆ์

ต่อมาเมื่อมีความในที่ประชุมเสนาบดีลงความเห็นเกี่ยวกับวาระการประชุมเรื่องพระราชบัญญัติฉบับนี้ คือ “ราชการในระเบียบวาระเรื่องพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ เมื่อวันที่ ๑๖ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๑” โดยมีกรมหลวงดำรงฯ (พระอิสริยยศในขณะนั้น) เป็นผู้นำร่างในที่ประชุม ความเห็นในที่ประชุมแบบคำต่อคำมีดังนี้

กรมหลวงเทวะวงษ์ฯ – “ทรงถามถึงมาตรา ๑๕ ที่ว่าด้วยบรรดาพระภิกษุ สามเณรต้องมีสังกัดอยู่ในวัดใดวัดหนึ่งทุกรูป”

กรมหลวงดำรงฯ – “ทรงเห็นว่าเปนข้อที่มีความแฝงอยู่มากเปนข้อสำคัญสำหรับเนรเรือกลอยและพระเถระต่างๆ ใ้หมด”

กรมหลวงเทวะวงษ์ฯ – “ทรงเห็นชอบด้วย”

กรมขุนพิทยลาภฯ – “ทรงถามถึงมาตรา ๔^{๑๖} ว่าด้วยมหาเถรสมาคมปกครองกลางอย่างไรแล้วเปนสิทธิขาดนั้นได้ ถ้าจะไม่ทรงเห็นด้วยตามคำปกษานั้นแล้ว จะทรงคัดค้านได้ฤาไม่”

^{๑๔} สจข. ร. ๕ ศ. ๑๖, เอกสารที่ ๒๗/ ๒๑๖๘, “พระองค์เจ้าระพีพัฒนศักดิ์ทูลเกล้าถวายรายงานเรื่องพระราชบัญญัติสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ แก่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” วันที่ ๑๗ กันยายน ร.ศ. ๑๒๐.

^{๑๕} เข้าใจว่าเป็น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ สมเด็จพระวันรัต และสมเด็จพระพุฒาจารย์ ซึ่งปรากฏพระนามพระราชอาคันตุกะทั้งสี่ในตอนท้ายของเอกสารประชุม โดยได้ร่วมอนุโมทนาพระราชบัญญัติสงฆ์ฉบับนี้

^{๑๖} ความในมาตรา ๔ หมวดที่ ๒ ว่าด้วยเจ้าคณะใหญ่ กล่าวไว้ว่า “พระมหาเถรผู้ใหญ่ ๘ รูป มีอำนาจสิทธิขาดในทีมหาเถรสมาคม”

กรมหลวงดำรงฯ - “ว่าได้ร้องไว้ข้างต้นแล้วว่า ปกฤษาได้แต่เรื่องที่พระราชทานไปให้ปกฤษาเท่านั้น”

กรมขุนพิทยาลภฯ - “ว่าถ้าปกฤษาหลายๆ มาจะทำอย่างไร”

กรมหลวงดำรงฯ - “ว่าเชื่อว่าจะไม่มิได้ ถึงมีก็ต้องทรงคัดค้านได้อยู่เองไม่ว่าไว้ในพระราชบัญญัติดีกว่า ถ้าว่าไว้จะขัดเรื่องวินัยซึ่งทรงคัดค้านไม่ได้ ถ้าเห็นเรื่องไม่สู้เข้าที่ ก็ไม่ส่งไปให้ปกฤษาเสียก็ได้”^{๘๑}

จะเห็นได้ว่าความเห็นในที่ประชุมเมื่อวันที่ ๑๖ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๑ ก่อนจะประกาศเป็นพระราชบัญญัติการปกครองคณะสงฆ์นั้น เป็นเรื่องการให้ความสำคัญต่อการจัดการลักษณะทาง “อำนาจ” และการจัดระเบียบพระสงฆ์ที่ต้องถูกควบคุมให้มีความเป็นระเบียบ โดยสาระสำคัญประการหนึ่งคือเรื่องข้อตกลงสำหรับในมาตรา ๔ จากคำว่า “หน้าที่” พระราชาคณะลงความเห็นให้ใช้เป็นคำว่า “อำนาจ” นอกจากนั้นประเด็นอื่นไม่มีสมาชิกในที่ประชุมคัดค้าน จึงถือว่าร่างพระราชบัญญัติเป็นใช้ได้^{๘๒}

อย่างไรก็ดี การบังคับใช้จากพระราชบัญญัติที่ส่งผลต่อการจัดการศึกษาของคณะสงฆ์มีพระราชาริบายโดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสอยู่ความตอนหนึ่ง ภายหลังจากการจัดโครงการศึกษาในสมัยรัชกาลที่ ๕ ได้ผ่านเลขมาแล้ว และเป็นรอยต่อเข้าสู่รัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ เรื่อง “แถลงการณ์ก่อนนำพระราชบัญญัติการปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑”^{๘๓} เมื่อวันที่ ๑๕ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๔๕๑ โดยทรงกล่าวถึงลักษณะของการศึกษาของไทยตั้งแต่สมัยโบราณจนถึงการปฏิรูปการศึกษาแบบสมัยใหม่ไว้ว่า

“วัดซ่อมเปนที่เล่าเรียน ทั้งในทางพระศาสนา ทั้งในทางบ้านเมืองฯ การเล่าเรียนในทางพระศาสนา มีเค้ามายเปน ๒ คือ เรียนพระคัมภีร์ เรียกว่า คันถุระ ๑ เรียนภาวนา เรียกว่า วิปัสสนาธุระ ๑ เข้าใจว่า ตามเค้านี้เอง”^{๘๔}

เพราะฉะนั้นจึงทำให้ในส่วนการศึกษาปัจจุบันมีความเข้าใจของชนชั้นนำในลักษณะที่ว่า

^{๘๑} สจข. ร. ๕ ศ. ๔๐, “ความในที่ประชุมเสนาบดี” วันที่ ๑๖ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๑. หมายเหตุ - การสะกดคำเป็นไปตามต้นฉบับ

^{๘๒} เรื่องเดียวกัน.

^{๘๓} “แถลงการณ์ก่อนนำพระราชบัญญัติการปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑” ใน แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม ๒, หน้า ๑ - ๓๕.

^{๘๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑.

“การเล่าเรียนทางบ้านเมืองนั้น วัดเปนที่เรียนหนังสือของเด็กชาวบ้าน แต่เปนการเฉพาะตัว ในราวผู้ใหญ่ของเด็กผู้ฝากเกล้าอาจารย์ หาได้จัดเปนการของวัดไม่ ความรู้ที่ได้ยั้งบ้างหย่อนบ้างเปนไปตามความรู้ของอาจารย์ ในรัชกาลที่ ๕ ทรงตั้งกรมศึกษาธิการขึ้น เปนกึ่งหนึ่งแห่งกระทรวงธรรมการ เพื่อบำรุงความรู้ของประชาชน พลเมือง กรมศึกษาธิการได้จัดตั้งโรงเรียนขึ้นตามวัด ในชั้นต้นมีในกรุงเทพฯ เปนพื้น นับว่าเปนโรงเรียนกลางของวัดนั้น แต่การปกครองไม่ได้เกี่ยวกับคณะฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๑ จะจัดการขยายออกไปถึงหัวเมือง ได้ทรงอาราธนาข้าพเจ้าให้เปนผู้อำนวยการศึกษาของวัดในหัวเมือง โดยฐานว่า พระทั้งหลายได้ช่วยทำธุระในการนี้อยู่แล้ว แต่ยังไม่จัดให้เข้าเรียนแลกเปลี่ยนถึงกัน ครั้งนั้นในฝ่ายอาณาจักรได้จัดหัวเมืองทั้งหลายรวมเข้าเปนมณฑลนั้นๆ แล้ว จึงโปรดให้พระราชกณะบางรูปเปนผู้อำนวยการศึกษามณฑลละรูป ขึ้นอยู่ในข้าพเจ้า... แต่อันจะจัดตามคำพังการเล่าเรียนอย่างเดียวไม่สะดวก จำจะต้องเนื่องกับการปกครองคณะด้วย ทั้งนี้จะต้องกลมเกลียวไปกับกรมศึกษาธิการ นี่เปนประการหนึ่ง อันเปนเหตุตราพระราชบัญญัตินี้”^{๔๕}

พระราชบัญญัติฉบับนี้นำไปสู่ความเห็นที่จะจัดการศึกษาของกระทรวงธรรมการ ดังความเห็นในที่ประชุมของกระทรวงธรรมการว่า พระราชบัญญัติการปกครองคณะสงฆ์จะเป็นปัจจัยช่วยให้การศึกษาดำเนินไปในทิศทางเดียวกันตลอดพระราชอาณาจักร คือแบ่งการศึกษาชั้นประถมให้พระสงฆ์เป็นฝ่ายจัดการ โดยจำแนกการศึกษาชั้นประถมเป็น ๒ ส่วน คือ มุทศึกษาตอน ๑ ที่ผู้เรียนสามารถมีความรู้พอที่จะอ่าน เขียนหนังสือได้ โดยใช้สถานที่สอนตามวัด และส่วนที่ ๒ จะเป็นโรงเรียนของ “รัฐบาลแท้” และมีสถานศึกษาจำกัดโดยทำการสอน “วิชาเลขขนบธรรมเนียมให้ดีเป็นแบบแผนจริงๆ”^{๔๖} นอกจากนั้นเป็นการศึกษาในชั้นสูงขึ้นไป เพราะฉะนั้น จะเห็นได้ว่า

^{๔๕} แดงการณก่อนนำพระราชบัญญัติการปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑” ใน แดงการณคณะสงฆ์ เล่ม ๒, หน้า ๓๒ - ๓๓. หมายเหตุ - การสะกดคำเป็นไปตามต้นฉบับ

^{๔๖} พระราชหัตถเลขาทรงสั่งราชการใน รัชกาลที่ ๕ และ ๖ กับเรื่องประกอบ (ทรงพระราชกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส ๑๗ มีนาคม ๒๕๐๗), หน้า ๕๓ - ๕๕. จากสำเนาที่ ๑๑๗/๔๐๖๓, เรื่อง “ความเห็นที่จะจัดการศึกษาของกระทรวงธรรมการ” วันที่ ๖ กันยายน ร.ศ. ๑๒๑. สำหรับรายละเอียดของรายงานความเห็นจากที่ประชุมครั้งนี้คือ เรื่อง “ว่าด้วยการศึกษา” สามารถดูได้ที่หน้า ๕๘ - ๑๐๕ และ “ความเห็นที่จะจัดการศึกษา รัตน โกสินทรศก ๑๒๑ การศึกษาในส่วนกุลบุตร” ดูที่หน้า ๑๒๒ - ๑๓๗. ในหนังสือเล่มเดียวกัน

การศึกษาที่จะจัดให้มีขึ้นนี้มี “ระดับ” ในจุดประสงค์ของการให้ความรู้ที่ต่างกันของกลุ่มผู้เข้ารับการศึกษา

อย่างไรก็ตาม ลักษณะร่วมกันประการหนึ่งของความรู้ที่จะมาเป็นตัวกำหนดคุณลักษณะที่กลุ่มผู้ซึ่งวางรากฐานทางการศึกษาและเจ้าอุดมการณ์ คือการกำหนดให้มีการเรียน การสอนวิชาที่ว่าด้วย “คุณธรรม” คือวิชา “ธรรมจริยา” นอกเหนือไปจากวิชาพื้นฐานในการประกอบอาชีพ โดยมีจุดประสงค์การเรียนรู้คือ “สอนเพียงรู้การผิชอบสามัญ ให้รู้จักละอายแก่บาป แลรู้จักประพฤติหลีกเลี่ยงโทษในกฎหมาย”^{๕๓} หรือ “สอนไม่ให้เป็นผู้ใจหยาบก๊กพะเพื่อจะก่อการบาปแลผิด้วยกฎหมายต่างๆ”^{๕๔} ซึ่งลักษณะความปรารถนาเช่นนี้จะปรากฏอยู่ในตำราเรียนภาคบังคับและการถ่ายทอดผ่านมุขปาฐะทางพุทธศาสนาในวาระต่างๆ และจะส่งผลต่อการก่อตัวทางวัฒนธรรมที่ได้จากการเรียนรู้อันเป็นไปตามกระบวนการสร้างอุดมการณ์

ฉ. ความคิดเรื่องการสร้าง “คุณสมบัติ” ของคนในงานพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

การศึกษาที่กลุ่มผู้สร้างอุดมการณ์ได้กระทำขึ้น นำมาสู่การเผยแพร่ความรู้ตามที่กลุ่มผู้สถาปนาอุดมการณ์รัฐคาดหวัง ซึ่งความรู้ที่สอดแทรกอยู่ในเนื้อหาของหนังสือแบบเรียนภาคบังคับสามารถอธิบายได้ว่าเป็นกระบวนการที่ทำให้เกิดสำนึกของคนในแต่ละยุคสมัย แล้วถ่ายทอดทักษะและคุณค่าจากยุคสมัยของตนไปสู่คนอีกยุคสมัย หรือเป็นสำนึกที่มีผลจากการศึกษาในลักษณะที่เป็นปัจเจกบุคคล ที่สุดแล้วจำนวนของปัจเจกบุคคลนั้นๆ ต้องรวมเข้าด้วยกันโดยผ่านปัจจัยทางวัฒนธรรมทางสังคมที่ซับซ้อนไปกว่าวัฒนธรรมของปัจเจกที่ตัวปัจเจกบุคคลเองจะคิดไปถึงได้ ทั้งนี้ด้วยเหตุที่ว่า การศึกษาเป็นกระบวนการตามแนวทางของกลุ่มที่ทำให้เป็นจริงขึ้นมา ที่พวกเขา (อันหมายถึงผู้สถาปนาอุดมการณ์) สร้างขึ้นตามกระบวนการที่จะพัฒนากลุ่มคนอันจะส่งผลถึงอนาคตกาล ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับกระบวนการทางความคิดของกลุ่มผู้สร้างนั้นด้วย^{๕๕}

^{๕๓} “การขยายความรู้ให้นักเรียนให้กว้างขวาง” ใน พระราชหัตถเลขาทรงสั่งราชการใน รัชกาลที่ ๕ และ ๖ กับเรื่องประกอบ, หน้า ๑๑๕. เป็นกำหนดการศึกษาที่จะใช้สอนในชั้นประถมศึกษา ประกาศเมื่อ วันที่ ๒๑ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๑.

^{๕๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๐. เป็นกำหนดการศึกษาที่จะใช้สอนในชั้นประโยค ๑

^{๕๕} Edward Royle, *Modern Britain: A Social History, 1750 – 1985* Second edition (London: Edward Arnold, 1997), p. 343. ดูรายละเอียดเกี่ยวกับการศึกษาของบริเตนสมัยใหม่เพื่อใช้เป็นข้อมูลเปรียบเทียบกับสยามได้ในบทที่ว่าด้วยการศึกษา ระหว่างหน้า ๓๔๓ – ๓๕๖.

อาจกล่าวได้ว่าความรู้ที่มาจากการสอนและตำราที่ใช้เป็นตัวบททางความรู้ นั้นเป็นแบบแผนนำไปสู่การย้ายและสร้างเสริมความเป็นอุดมการณ์ให้ปลูกฝังในบุคคลผู้เข้ารับวิทยาการศึกษาในระบบ โดยเฉพาะการจัดระเบียบเรื่อง “คุณธรรม – จริยธรรม”^{๕๐} เพราะฉะนั้นการมีวิชาในฐานะที่เป็นทั้งความรู้และความมุ่งหมายให้รู้ย่อมก่อให้เกิดการสร้างความเป็นระเบียบวินัยขึ้นมา สำหรับผู้ที่ผ่านระบบการศึกษา อันจะเป็นการสร้างเสริมลักษณะนิสัยของคนในสังคมตามเป้าหมายของอุดมการณ์ให้ดำรงอยู่ต่อไป

จากลักษณะดังกล่าว สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสได้มีพระดำริจัดตั้งหลักสูตรเพื่อการศึกษาของพระภิกษุสามเณรขึ้นใหม่ ดังที่เรียกว่า “หลักสูตรนักธรรม” ซึ่งมี ๓ ชั้น คือ นักธรรมชั้นตรี นักธรรมชั้นโท และชั้นเอก โดยจัดให้มีการสอบขึ้นเป็นครั้งแรกเมื่อเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๔๕๔ และหลักสูตรดังกล่าวยังถูกใช้เป็นหลักสูตรการศึกษาขั้นมูลฐานของคณะสงฆ์ นอกจากแบบแผนในเชิงนโยบายด้านหลักสูตรและการจัดการศึกษาที่เป็นระบบดังกล่าวแล้วยังทรงรวบรวมงานพระนิพนธ์จากหัวข้อธรรมะต่างๆ ของพระองค์เพื่อใช้ประกอบการศึกษาค้นคว้าหลักสูตรการศึกษาภาคบังคับด้วย กล่าวคือ ตามหลักสูตรกำหนดการเรียนและสอบให้นักเรียนชั้นตรีศึกษา “บาฬีเวชชาภรณ์” นักเรียนชั้นโทศึกษา “ธัมมปัทฏฐาธา ขั้นต้น” ว่าด้วยท้องถิ่นทานนักเรียนชั้นเอกศึกษา “ธัมมปัทฏฐาธา ขั้นปลาย” ว่าด้วยการแก้คาถา ชั้นเปรียญตรีศึกษา “มังคลสัถตที่ปณี ขั้นต้น” นักเรียนชั้นเปรียญโทให้ตอบปัญหา “อุกโตวิภังค์” นักเรียนชั้นเปรียญเอกให้ตอบปัญหาใน “คัมภีร์ขันธกะ” คือจุลวรรค มหาวรรคบริวารเป็นภาษามคธ^{๕๑} ซึ่งงานพระนิพนธ์เขียน แปล และเรียบเรียงต่างๆ ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสที่เผยแพร่ในหลายวาระได้ถูกรวบรวมไว้ในหนังสือ “ธรรมจักขุ” และ “แถลงการณ์คณะสงฆ์” เป็นต้น ที่เป็นรูปแบบของ “นิตยสารทางวิชาการ” เพื่อเป็นการกระจายความรู้ออกไปในวงกว้างขึ้น^{๕๒} โดยการทยอยนำงานพระนิพนธ์หรืองานเขียนของพระสงฆ์เถระรูปอื่นพิมพ์ลงเป็นตอนๆ ก่อนที่จะนำมาพิมพ์ซ้ำโดยวิธีรวมเล่ม และมีใช้เฉพาะพระนิพนธ์ที่เป็นแบบเรียนเท่านั้น หากยังรวมถึงจดหมายลายพระหัตถ์ พระมหาสมณวินิจฉัย ที่ถูกใช้เพื่อการศึกษาของพระภิกษุ โดยงานพระนิพนธ์ที่เกี่ยวกับการศึกษาสามารถแบ่งประเภทได้เป็น ๓ หมวดใหญ่ คือ

^{๕๐} Stephen J. Zack, “Buddhist Education Under Prince Wachirayan Warorot,” p. 121. และดู David K. Wyatt, *The Politics of Reform in Thailand: Education in the Reign of King Chulalongkorn*, Chapter VII.

^{๕๑} “พระดำรัสที่พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ครัสในที่ประชุมเมื่องานปีของมหามกุฏมหาราชวิทยาลัย” ใน *ธรรมจักขุ*, เล่ม ๓ ตอนที่ ๒ จำนวนเดือนพฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๕, หน้า ๒๐๒.

^{๕๒} ดู พระนิพนธ์คำนำของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสที่เป็นการ “เปิดตัว” หนังสือธรรมจักขุได้ใน *ธรรมจักขุ*, ตอนที่ ๑ จำนวนเดือนตุลาคม ร.ศ. ๑๑๑, หน้า ๑๑ - ๑๒.

๑. พระนิพนธ์ที่เกี่ยวกับการศึกษาของชาติ ได้แก่ เรื่องที่ว่าด้วยการจัดการศึกษาหัวเมือง ซึ่งพระองค์ทรงรับภาระอำนวยการศึกษาแผนกนี้เป็นเวลาประมาณ ๕ ปี คือตั้งแต่ ร.ศ. ๑๑๗ จนถึง ร.ศ. ๑๒๑ และเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการจัดการศึกษาสำหรับเด็กอื่นๆ อีก เช่น การศึกษาเมื่อแรกตั้งที่ทรงริเริ่มที่วัดบวรนิเวศวิหาร

๒. พระนิพนธ์ที่เกี่ยวกับการศึกษาของคณะสงฆ์ ได้แก่ ระเบียบ ประกาศ แข็งความ และพระคำรัสต่างๆ ในการจัดการศึกษาคณะสงฆ์ เอกสารเหล่านี้จะแสดงให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงแก้ไขและวิวัฒนาการของการศึกษาคณะสงฆ์

๓. พระนิพนธ์ที่เกี่ยวกับการศึกษาของมหามกุฏราชวิทยาลัย ถือเป็นารับเอาวิธีการ และวิชาการแบบใหม่เข้ามาใช้สอนและสอบในการศึกษาของคณะสงฆ์และฆราวาสด้วย ดังเป็นความรู้ที่เรียกกันว่าเป็นจุดเริ่มต้นของการศึกษาแบบสมัยใหม่ของชาติ

ฉะนั้น ในส่วนของการทำความรู้ให้กระจายออกไป แน่นนอนที่ว่าความรู้จากการศึกษาส่วนหนึ่งต้องสื่อสารผ่านหนังสือแบบเรียน ซึ่งไม่อาจปฏิเสธได้ว่าต้องมีแบบแผนและวัตถุประสงค์ การเรียนรู้มาคอยกำกับ สำหรับในส่วนของการสร้างชุดความรู้โดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระประสงค์ตามลักษณะข้างต้นนอกจากสิ่งประจักษ์เป็นผลิตภัณฑ์สำเร็จรูปที่เป็นหนังสือเพื่อส่งผ่านความรู้แล้ว พระประสงค์อีกลักษณะก็คือการให้ความสนใจอย่างเพ่งเล็งต่อชุดความรู้ที่พระองค์เป็นผู้นิพนธ์ขึ้น ก็คือการทำทรงปรารภนาให้ความรู้ที่จะเป็นด้วยมาตรฐานซึ่งใช้ในการศึกษากაცប់ให้เป็นที่ไปตามพระคำริชของพระองค์อย่างถึงที่สุด เพราะเป็นการทำให้อุดมการณ์เป็นที่ไปตามความคาดหวัง เพื่อจะนำไปสู่สัมฤทธิ์ผลในท้ายที่สุด แม้บางครั้งอาจนำไปสู่การกระทบกระทั่งทางความคิดในการทำงาน กรณีเช่นนี้จะเห็นได้จากกระแสรับสั่งในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงมีพระบรมราชโองการให้หนักกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส กรมหมื่นวิจิตรวราณปริชา และกรมหมื่นดำรงราชานุภาพมาเข้าเฝ้าเพื่อประชุมปรึกษาเรื่องการแต่งตำราเมื่อวันที่ ๒๒ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๘^{๕๐} ซึ่งต่อมากรมหมื่นวิจิตรวราณปริชาได้ทูลเกล้าฯ ถวายจดหมายแก้รัชกาลที่ ๕ ถึงเรื่องที่พระองค์ต้องประสบปัญหาในการรับภาระแต่งตำราเรียนปรากฏเป็นเนื้อความดังนี้

“...ข้าพระพุทธเจ้าได้กราบบังคมทูลพระกรุณาว่าจะรับฉลองพระเดชพระคุณแล้ว ข้าพระพุทธเจ้าได้ตั้งใจจะฉลองพระเดชพระคุณจริงๆ แต่ต้องขอรับพระราชทานความสะดวกราบรื่นในการนี้ด้วย คือว่าถ้าจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้า

^{๕๐} สจข. ร. ๕ ศ/๒, “กระทรวงธรรมการเรื่องการแต่งหนังสือธรรมจริยา” วันที่ ๒๒ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๘.

เปิดออฟฟิศทำการฉลองพระเดชพระคุณที่วัดบวรนิเวศวิหาร แลทำการตามพระกระแสของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสจะทรงบังคับบัญชาแลแนะนำนั้นแล้ว ข้าพระพุทธเจ้าขอรับพระราชทานพนักงานแลเสมียนให้พร้อมบริบูรณ์เหมือนดังมีแจ้งในงาประมาณที่ทูลเกล้าฯ ถวายนั้น แลพนักงานแลเสมียนเหล่านี้ ต้องไปรดเกล้าฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้าจัดเลือกได้ความความประสงค์ด้วย... แต่ความประสงค์ของข้าพระพุทธเจ้าที่กราบบังคมทูลพระกรุณามา^{๕๔} ได้ทราบเกล้าฯ ว่าถูกกับพระกระแสของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ด้วยในพระประสงค์ของท่านนั้นจะให้ข้าพระพุทธเจ้าไปทำการแต่ผู้เดียวเหมือนอย่างในชู (เปรียญ) นั้นแล้วต่อไปถ้าทรงเห็นว่าผู้ใดจะควรทำการใดอีกก็จะทรงจัดเลือกผู้นั้นเอง ส่วนข้าพระพุทธเจ้านั้น ไม่มีอำนาจจะจัดเลือกผู้ใดให้ทำการได้ นอกจากจะ^{๕๕}ได้พระอนุญาตของท่านก่อน... ในที่สุดตกลงเป็นข้าพระพุทธเจ้าไม่มีพิธีวิไลอย่างหนึ่งอย่างใดเป็นอันขาด แต่ในการนี้ท่านจะทรงรับผิดชอบในกรรมนี้ทุกอย่าง ถ้าแลไม่เป็นได้เช่นพระประสงค์ของท่านดังกราบบังคมทูลพระกรุณามาแล้วนั้น ท่านจะไม่ทรงรับผิดชอบแลเป็นพระธุระด้วยในกรรมแต่งดำนานี้...^{๕๕}

จะเห็นได้ว่าในความคิดที่จะจัดให้มีหนังสือแบบเรียนนั้นมีความสำคัญไปกว่าสิ่งอื่นใด หากจะพิจารณาเฉพาะความพยายามป้องกันต่อข้อเสนอส่วพระองค์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสที่จะปรากฏออกมาเป็นงานพระนิพนธ์ เพราะว่าเป็นการพยายามสอดแทรกความเป็นไปได้แห่งอุดมการณ์ที่ทรงร่วมสถาปนาให้มีอยู่จริง และมีความคาดหวังให้เป็นผลในเชิงปฏิบัติ โดยการพยายามบรรจุนื้อหาและความหมายลงในคำราเรียนที่ทรงนิพนธ์ขึ้น ซึ่งสาระสำคัญคือการสร้างความรู้และแบบแผนปฏิบัติบนพื้นฐานของหลักธรรมะด้วยภาษาที่ง่ายต่อความเข้าใจ ทั้งนี้จากการที่รัฐสยามหรือไทยจะดำรงอยู่ได้ด้วยองค์ประกอบที่จำเป็น ก็คือสภาพชีวิตและความเป็นอยู่ของคนที่เป็นองค์ประกอบของรัฐ ทำให้ชีวิตประจำวันของคนทั่วไปไร้แก่นสารคงไม่นำพามาความเจริญมาสู่บุคคลผู้นั้นได้และจะส่งผลกระทบต่อรัฐในท้ายที่สุด เพราะฉะนั้นเครื่องมือที่จะสามารถทำให้ไปถึงจุดมุ่งหมายดังที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงให้ความสำคัญคือการเสริมสร้างความรู้แก่คน ด้วยเหตุผลส่วนพระองค์ว่า

^{๕๔} สจข. ร. ๕ ศ/๒, “ลายพระหัตถ์กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” วันที่ ๒๕ พฤษภาคม ร.ศ.๑๑๘. หมายเหตุ - การสะกดคำเป็นไปตามต้นฉบับ

“...ความรู้มีมาโดยกำเนิดก็ดี ความรู้เกิดโดยปัญญาตรีกตรองก็ดี ความรู้เกิดโดยการเรียนก็ดี ทั้งสามอย่างนี้ เป็นเครื่องเห็นทางที่สำหรับนำชีวิตให้เป็นไปโดยสะดวกทั้งของตนเองและผู้อื่น ยิ่งมากเท่าใด ยิ่งเป็นประโยชน์มากขึ้นเพียงนั้น...”^{๕๕}

ด้วยเหตุนี้จึงทรงเห็นสมควรว่าผู้ที่เกิดมาเป็นมนุษย์จึงควรแสวงหาความรู้ไม่ว่าจะโดยการฟัง การเห็นและตรีกตรอง ซึ่งควรนำความรู้ที่มีไปใช้ให้ถูกประโยชน์เพื่อสัมฤทธิ์ผลในความเป็นมนุษย์^{๕๖}

ดังนั้นจึงเป็นเหตุให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงรวบรวมความรู้ “เพื่อบำรุงร่างกายและจิตใจ” ขึ้นคือหนังสือ “มานุษยวิทยา” ทรงนิพนธ์ขึ้นเมื่อ ร.ศ. ๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๔๒) งานพระนิพนธ์ฉบับนี้ใช้เป็นตำราเรียนสำหรับพระภิกษุจากหัวเมืองที่เข้ามาเรียนการฝึกหัดครูสามัญที่มหามกุฏราชวิทยาลัย โดยรูปแบบการอธิบายของพระนิพนธ์กล่าวถึง “ความรู้เรื่องของมนุษย์” เกิดจากความคิด แต่ถึงกระนั้นมนุษย์ก็ยังมีธาตุอื่นเป็นส่วนประกอบของอินทรีย์คือส่วนประกอบทางกายและจิต ทำให้ทรงแบ่งความรู้เรื่องของมนุษย์เป็น ๓ ประเภท ได้แก่

๑. ความรู้ซึ่งคิดด้วยมนุษย์มาแต่กำเนิด มนุษย์นั้นจะใช้ความรู้ชนิดนี้แสวงหาปัจจัยสี่มาบำรุงเลี้ยงชีวิต

๒. ความรู้ที่เกิดจากปัญญาตรีกตรอง ซึ่งเป็นคุณสมบัติพิเศษที่ทำให้มนุษย์มีความแตกต่างจากสัตว์ประเภทอื่น และที่สำคัญคือมนุษย์สามารถพัฒนาหรือเรียนรู้ได้โดยอาศัยความรู้ชนิดนี้

๓. ความรู้เกิดจากการถ่ายทอดซึ่งสมกันมาด้วยการเรียน การสอบจากการอธิบายดังกล่าว ทำให้เข้าใจ (ต่อผู้เข้าศึกษา) ได้ว่า ความรู้ทั้งสามประเภทซึ่งมนุษย์รู้มากก็ยิ่งเป็นประโยชน์ โดยเฉพาะแต่กับตนเองเท่านั้นหากยังส่งผลเป็นวงกว้างสู่สังคมด้วย

ด้วยพระประสงค์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสที่ว่า “เพื่อรวบรวมเรื่องต่างๆ ซึ่งแสดงความรู้ของมนุษย์ผู้คิดขึ้นได้โดยลำพังมา ตั้งชื่อตามคุณนิมิตว่า “มานุษยวิทยา” เป็นเครื่องบำรุงปัญญาของผู้เรียนผู้อ่าน ที่เกิดแต่การ ได้เห็น ได้ฟังเรื่องต่างๆ อันเป็นทางดำริ เป็นประโยชน์ในการให้ความรู้ที่เกิดโดยปัญญาตรีกตรอง และความรู้โดยการเรียนบริบูรณ์...”^{๕๗} ความรู้ที่ทรงรวบรวมไว้มีสองลักษณะ กล่าวคือ ในลักษณะแรกเป็นความรู้ที่ได้จาก

^{๕๕} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, มานุษยวิทยา เล่ม ๑ ตอนที่ ๑ - ๒, พิมพ์ครั้งที่ ๕ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๑), พระนิพนธ์คานำ หน้า ข.

^{๕๖} เรื่องเดียวกัน, พระนิพนธ์คานำ หน้า ค.

^{๕๗} เรื่องเดียวกัน, พระนิพนธ์คานำ หน้า ฉ. ส่วนความข้างต้นที่ว่า “ซึ่งแสดงความรู้ของมนุษย์ผู้คิดขึ้นได้โดยลำพังมา” น่าสนใจว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงหมายถึงใคร

วิทยาศาสตร์ เพื่อมุ่งเน้นการบำรุงและเสริมสร้างร่างกายของคนให้มี “ความผาสุก”^{๕๔} เป็นการอธิบายถึงปัจจัยที่มีความจำเป็นต่อการดำรงชีวิต ได้แก่ “อาหาร อากาศ แสงสว่าง น้ำ ความสะอาด การนุ่งห่ม การใช้กำลัง ความพัก”^{๕๕} และส่วนหลังเป็นการให้ความรู้ที่เกี่ยวกับการประพาศิตัวดังที่ทรงเรียกว่า “อุบายสำหรับประพาศิตัว” ทรงให้เหตุผลว่าเพราะถ้าพึงแต่การมีร่างกายและการบำรุงที่ดีไม่เป็นการเพียงพอต่อการดำรงชีวิตเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ได้และไม่ก่อให้เกิดประโยชน์ต่อส่วนรวม ดังนั้นมนุษย์ “ที่ดี” จึงควรมีแบบแผนในการดำรงชีวิตที่ดีตามมาอันจะนำมาสู่ความผาสุก^{๕๖} ซึ่งแบบแผนการประพาศิตัวที่ได้ทรงอธิบายไว้มีลักษณะเป็นข้อตรงข้ามกัน คือถ้าประพาศิตามก็จะนำผลดีมาสู่ตนในทางกลับกันผลเสียจะตามมาถ้าละเว้นการปฏิบัติตามวิถีที่ทรงชี้แนะไว้ ด้วยทรงเห็นว่าเพราะไม่มีสิ่งใดที่เป็นจริงอย่างนิรันดรและการประพาศิตัวปฏิบัติในชีวิตประจำวันของมนุษย์ที่ต้องประกอบกิจกรรมนานับประการย่อมพลั้งพลาดไปได้เสมอ^{๕๗}

ความในหนังสือมานุษยวิทยามีสาระสำคัญที่จะกล่าวแนะนำการประพาศิตัวและการมีชีวิตที่ดีของคนพร้อมทั้งชี้ให้เห็นถึงผลเสียเมื่อคนผู้นั้นขาดสติ ซึ่งประเด็นเรื่องการสร้างพฤติกรรมของมนุษย์ให้ดีในทศวรรษของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสย่อมเท่ากับเป็นการสร้างฐานล่างของสังคมที่มีสมาชิกจำนวนมากในรัฐให้มีคุณภาพและเป็นไปตามพระประสงค์อย่างน้อยที่สุดก็โดยการผ่านทางระบบการศึกษาและผ่านการอ่านด้วยดังกล่าวจนกลายเป็นวัฒนธรรมที่สังคมสามารถมีร่วมกันได้

เป็นที่น่าสังเกตว่าวิธีการอธิบายในที่นี้จะขยายไปจากงานพระนิพนธ์ชิ้นอื่นๆ ที่ได้ทรงเคยกระทำมา ด้วยเพราะไม่ได้ทรงกล่าวถึงหรือยกหัวข้อธรรมะอย่างชัดเจนมาอธิบาย เข้าใจว่างานพระนิพนธ์ฉบับนี้มีจุดประสงค์ให้กลุ่มผู้อ่านที่เป็นฆราวาสทั่วไปได้อ่าน มากกว่าจะเป็นด้วยทางธรรมะที่ยกบาลีขึ้นกล่าวนำ แต่ถ้าหากพิจารณาถึงด้วยบทที่ทรงมีตามมาในภายหลังคือหนังสือ “เบญจศีล และ เบญจธรรม”^{๕๘} พระนิพนธ์ขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๕ สำหรับใช้เป็นแบบสอนธรรม

^{๕๔} ทรงให้ความหมายของคำว่า “ผาสุก” ไว้ว่า คือความสำราญ ดูคำอธิบายใน มานุษยวิทยา เล่ม ๑, หน้า ๖๓.

^{๕๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑ - ๒๖.

^{๕๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๐.

^{๕๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๑ - ๕๓.

^{๕๘} สันนิษฐานว่างานพระนิพนธ์เรื่อง “เบญจศีลและ เบญจธรรม” พิมพ์ครั้งแรกในราว ร.ศ. ๑๒๑ จากวันที่ซึ่งปรากฏอยู่ตอนท้ายพระนิพนธ์นำของหนังสือ ส่วนช่วงเวลาที่ทรงเตรียมงานพระนิพนธ์ปรากฏตัวอย่างของเวลาในเชิงอรุณที่ ๕๓ นอกจากนี้ตำราเรียนเล่มอื่นที่มีลักษณะคล้ายกัน คือ “หนังสือธรรมจริยา” บรรจุหัวข้อที่มุ่งให้ผู้เรียนศึกษาดังนี้ ความสะอาด, กิริยาวาจา, ความซื่อสัตย์, ความอดทน, ความรู้จักพอประมาณ, ความ

ปฏิบัติแก่นักเรียน เพื่อเน้นให้ผู้ศึกษาได้ฝึกกายและใจและความประพฤติอันดีงามควบคู่กับความรูทางวิชาการ โดยทรงให้เหตุผลว่า “ความประพฤติดีเป็นสิ่งสำคัญของเรา” และเพื่อเป็นประโยชน์ต่อเพื่อนมนุษย์ในการมีชีวิตร่วมกัน จะเห็นได้ว่างานนิพนธ์ทั้งสองชิ้นนี้มีจุดประสงค์ความรู้ร่วมกันดังจะเห็นได้จากความจากพระนิพนธ์คำนำที่แสดงไว้ว่า

“สำหรับความประพฤตินั้นสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงเห็นว่าควรหัดมาตั้งแต่ยังเล็ก เพื่อจะได้เป็น “ปรกคจิต” คิดตัวไป จึงจะถือได้ว่าหนังสือเล่มนี้ได้บรรลุเป็นผลสำเร็จ”^{๑๐๓}

นอกจากนั้นแล้วหนังสือเล่มนี้ยังเหมาะสำหรับใช้เป็นคำแนะนำสำหรับบุคคลทั่วไป ด้วยเหตุผลที่ว่า

“เพื่อรู้จักประพฤติดัวให้ต้องตามพระพุทธศาสนาที่เขานับถือกันอยู่...”^{๑๐๔}

ความสำคัญในการสร้างคุณสมบัติของคนที่อยู่ภายใต้อำนาจรัฐ เป็นธรรมดาที่ผู้มีอำนาจจากศูนย์กลางย่อมให้ความสนใจและพึงเล็ง โดยเฉพาะความสำคัญในเรื่องของศีลธรรมและจริยธรรมที่จะเป็นตัวกำหนดหรือควบคุมพฤติกรรมของมนุษย์ ยิ่งไปกว่านั้นสิ่งที่ซับซ้อนที่มีผลต่อร่างกายและจิตใจไปกว่าการบังคับด้วยข้อกฎหมาย ก็คือคุณสมบัติตามหลักศีลธรรมทางศาสนาซึ่งจะแสดงผลออกมาเป็นตัวกำหนดให้ค่าความหมายทางพฤติกรรม ชำยังเป็น การควบคุมการกระทำ และลงโทษทางด้านจิตใจที่ผู้ล่วงละเมิดไม่ปฏิบัติตาม ในลักษณะที่ว่าเป็นการเกรงกลัวต่อบาปให้คิดตัวคนผู้ซึ่งสามารถทราบความที่รับเอาความคิด และตกอยู่ภายใต้วัฒนธรรมทางพุทธศาสนา ซึ่งในที่สุดลักษณะดังกล่าวจะส่งผลต่อการจัดการสังคมโดยรัฐ

ในส่วนของ “เบญจศีล และ เบญจธรรม” มีวิธีการนำเสนอแบบอย่างที่ดีคล้ายกับ “มานุษยวิทยา” กล่าวคือ เป็นการบ่งชี้ถึงข้อควรปฏิบัติและไม่ควรปฏิบัติ โดย “เบญจศีล” ระบุถึงความประพฤติ ดังนี้ การฆ่าสัตว์ การลักทรัพย์ การล่วงละเมิดทางเพศ การพูดปด และการดื่มสุรา

บุติธรรม, ความกล้าหาญ, ความกรุณา, ไมตรี, สามัคคี, ความเชื่อฟังถ้อยคำ, ความเอาใจใส่ในกิจการ, การงาน,ระเบียบ, ความรู้จักประหัด, ความระงับใจตัวเอง, ความกตัญญู, ความรักถิ่นที่เกิด, ความเป็นมนุษย์ และเกียรติยศ

^{๑๐๓} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **เบญจศีล และ เบญจธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), พระนิพนธ์คำนำ หน้า ก.

^{๑๐๔} เรื่องเดียวกัน, พระนิพนธ์คำนำ หน้า ข.

ส่วน “เบญจธรรม” เป็นข้อตรงข้ามกับ “เบญจศีล” อันได้แก่ข้อควรทำคือ ความเมตตา กรุณา การประกอบสัมมาอาชีวะ ความสำรวมในกามและความมีสติรอบคอบ และความเข้าใจอันจะสามารถนำไปใช้ปฏิบัติได้จริงหลังจากที่ผ่านการปลูกฝัง “ความดี” พร้อมทั้งเรียนรู้ “ความไม่ดี” ดังจะเห็นได้จากพระราชมติของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงมีเกี่ยวกับเรื่อง “หนังสือเบญจศีล - เบญจธรรม” ว่าด้วยข้อ “กามสุมิฉลา” ซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสกราบทูลต่อประเด็นนี้ เมื่อวันที่ ๔ มกราคม ร.ศ. ๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๔๖) ความว่า

“...รู้สึกละวางอยู่ความประสงค์ของหนังสือฉบับนี้ก็คิดจะทำให้ศีลทำให้เป็นข้อปฏิบัติที่ใช้ได้ความที่สุคจะแปลได้ เป็นเรื่องที่ถูกใจคน ผู้ที่อ่านพระบ้างคฤหัสถ์บ้าง ได้ช่วยออกความเห็นกันด้วยความตั้งใจ และได้รับมติของผู้อ่านทั้งหลาย...”^{๑๐๕}

ถึงที่สุดแล้วความเป็นมนุษย์ซึ่งอยู่ในปริมนชาติทางอำนาจของรัฐควรอยู่ในหลักเกณฑ์ของศีลธรรมที่คู่มีความเที่ยงธรรมและเป็นจริงต่อสภาพชีวิตมนุษย์ซึ่งอาศัยอยู่ร่วมกันภายในรัฐ เพราะมนุษย์นั้นต้องสัมพันธ์กับบุคคลอื่นในสังคม การปฏิเสธ คือ แ่่ง และอื่นๆ ที่ไม่ใช่เกณฑ์ปรกติที่ตั้งคมรัฐยอมรับย่อมนำมาสู่การเป็นคนนอกที่แปลกแยกออกไปจากสังคม ตามมาตรฐานที่กำหนดค่าความเป็นมนุษย์ภายใต้รัฐ จากลักษณะดังกล่าวถูกทำให้เป็นเหตุเป็นผลดังจะเห็นได้ในคำปรารภของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส โดยทรงแสดงความเห็นไว้ว่ามนุษย์ไม่สามารถที่จะเลือกเกิดหรือเกิดมาเป็นแบบใดได้ หากมนุษย์นั้นสามารถเลือกที่จะกระทำให้เป็นคนดีได้โดยมีศีลธรรมกำกับ ซึ่งจะนำมาสู่ความนิยม นับถือของประชุมชน แต่ถ้ารูปร่างไร้น้ำใจก็ผู้คนที่มีความประพฤติกี่ดีกว่าไม่ได้ อย่างแน่นอน และทำให้มนุษย์ผู้นั้น ไม่มีใครจะสมาคมคบค้าด้วย^{๑๐๖}

อาจกล่าวได้ว่าเป็นเพราะ “ธรรมชาติของความเป็นมนุษย์” คือการต้องพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน เป็นการมีชีวิตอยู่ร่วมกันตั้งแต่หน่วยย่อยของสังคม ตั้งแต่ครอบครัวไปจนถึงลักษณะสังคมที่เรียกว่ารัฐหรือประเทศ ดังนั้นจึงต้องมีกฎหมายและขนบธรรมเนียมเป็นพันธะสัญญาในการอยู่ร่วมกันเพื่อความสงบสุขและเพื่อชีวิตที่ดี ทั้งหมดนี้จะเป็นไปได้ก็โดยภายใต้การปกครองของพระมหากษัตริย์ที่ทรงเป็นผู้นำพารัฐสยามให้ไปถึง ณ จุดนั้นได้

^{๑๐๕} ศจจ. ร. ๕ ศ ๘/๑, ที่ ๒๒๕ “ลายพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” วันที่ ๔ มกราคม ร.ศ. ๑๒๑. หมายเหตุ - การสะกดคำเป็นไปตามต้นฉบับ

^{๑๐๖} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, เบญจศีล และ เบญจธรรม, หน้า ๑ - ๒.

ช. สรุปความ

การจะทำอุดมการณ์รัฐให้เป็นจริงได้ในทางปฏิบัติ ภายหลังจากเกิดสำนึกและความคิดที่มีเกี่ยวกับรัฐแบบสมัยใหม่ โดยการสร้างความรู้เพื่ออธิบายความเป็นรัฐให้เป็นไปตามความคิดทางอุดมการณ์ของผู้สถาปนา จะเห็นได้จากภารกิจที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงกระทำ ซึ่งการสร้างความรู้ดังกล่าวจะถูกผนวกอยู่ในเรื่องการจัดการระบบการศึกษาแบบสมัยใหม่ โดยเป็นการศึกษาภาคบังคับที่กำหนดให้พระสงฆ์และเยาวชนของชาติต้องเข้ารับการศึกษารัฐเป็นผู้กำหนดหลักสูตรการเรียนและการสอบเอาความรู้ชนิดเดียวกันในพระราชอาณาจักร สาระสำคัญของความรู้ที่ผู้ปกครองปรารถนาให้ผู้เข้ารับการศึกษารู้คือ การเห็นความสำคัญของสถาบัน “ชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์” ว่าเป็นปัจจัยสำคัญของการดำรงอยู่แห่งรัฐที่พลเมืองของรัฐต้องให้ความเคารพนับถือ นอกจากนี้หน้าที่ของพลเมืองที่มีต่อการธำรงความเป็นรัฐหรือชาติก็คือการปฏิบัติตามหน้าที่ของตนตามสถานะทางสังคม และการมีคุณธรรมของพุทธศาสนาเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจเพื่อการเป็นพลเมืองที่ดีของรัฐ ซึ่งการมีผลบังคับใช้ได้จริงอาศัยการประกาศใช้ในพระราชบัญญัติการศึกษาและพระราชบัญญัติการปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ ส่งผลให้สภาพที่ไร้ระเบียบของการศึกษาและการคณะสงฆ์มีความเป็นเอกภาพ รวมทั้งการสร้างเอกภาพทางความคิดของผู้เข้ารับการศึกษายาใต้ระบบอุดมการณ์เดียวกัน